

**Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
Філологічний факультет
Кафедра української мови**

Оксана Лавер

Старослов'янська мова

Вступ. Фонетика

Рівень вищої освіти	другий (бакалаврський)
Галузь знань	01 Освіта/Педагогіка
Спеціальність	014 Середня освіта
Предметна спеціальність (Спеціалізація) <i>(за наявності)</i>	014.01 Середня освіта. Українська мова і література
Освітня програма	«Українська мова і література. Зарубіжна література»
Статус дисципліни	обов'язкова
Мова навчання	українська

Ужгород 2023

**Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
Філологічний факультет
Кафедра української мови**

Оксана Лавер

Старослов'янська мова

Вступ. Фонетика

Рівень вищої освіти	другий (бакалаврський)
Галузь знань	01 Освіта/Педагогіка
Спеціальність	014 Середня освіта
Предметна спеціальність (Спеціалізація) <i>(за наявності)</i>	014.01 Середня освіта. Українська мова і література
Освітня програма	«Українська мова і література. Зарубіжна література»
Статус дисципліни	обов'язкова
Мова навчання	українська

Ужгород 2023

УДК 811.163.1(076)
С-77

Лавер О.В. Старослов'янська мова: навчально-методичний посібник для студентів І курсу філологічного факультету УжНУ, спеціальність «Середня освіта. Українська мова і література», освітньо-професійна програма «Українська мова і література. Зарубіжна література». Частина І. Вступ. Фонетика. Ужгород: «АУТДОР – ШАРК», 2023. 96 с.

У посібнику відповідно до освітньої програми «Українська мова і література. Зарубіжна література» запропоновано методику проведення практичних занять із дисципліни «Старослов'янська мова». До кожної теми, крім плану й переліку рекомендованої літератури, подано систему вправ і контрольних запитань для аудиторного чи самостійного виконання. Пропоноване видання містить також варіанти підсумкових контрольних робіт. Описові, зіставлювані та порівняльні вправи, які побудовано на матеріалі старослов'янських пам'яток, дібрано в такий спосіб, що, опрацювавши їх, студенти зможуть пізнати закономірності розвитку першої літературної мови слов'ян, порівняти з еволюцією української мовної системи.

Укладач – О.В. Лавер, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Рецензенти:

О.О. Белей – доктор габіл., професор Вроцлавського університету (Польща).

О.В. Харківська – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Відповідальна за випуск –

Н.Ф. Венжинович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Рекомендовано до друку вченою радою філологічного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол № 8 від 15 червня 2023 року.

© Лавер О.В., 2023 р.

© ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2023 р.

ЗМІСТ

<i>ПЕРЕДМОВА</i>	7
<i>Робоча програма навчальної дисципліни «Старослов'янська мова»</i>	9
Змістовий модуль 1. Старослов'янська мова – перша писемна літературна мова слов'ян	22
Тема № 1. Лінгвокультурологічна проблематика старослов'янської мови	22
Тема № 2. Діалектна основа старослов'янської мови	33
Тема № 3. Старослов'янські азбуки	40
Змістовий модуль 2. Фонетична система старослов'янської мови	50
Тема № 4. Система вокалізму старослов'янської мови	50
Тема № 5. Система консонантизму старослов'янської мови	59
Тема № 6. Відображення в старослов'янській мові результатів фонетичних процесів праслов'янської мови. Закон відкритого складу ...67	
Тема № 7. Пом'якшення приголосних у діалектах праслов'янської мови та його наслідки в пам'ятках старослов'янської мови	76
<i>Варіанти контрольних робіт</i>	83
Фонетико-етимологічний аналіз	87
Теми доповідей	88
<i>Перелік питань для іспиту</i>	89
<i>Список умовних скорочень</i>	91
РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ	92

ПЕРЕДМОВА

...старослов'янська мова є не просто фундаментом славістики, а незамінним ключем до розуміння багатьох моментів у складному та суперечливому процесі становлення не лише слов'янських літературних мов, а й духовної культури слов'ян
Любомир Белей

Старослов'янська мова є першою літературною мовою слов'ян. Вона виникла в 60-их роках IX ст. на основі солунського діалекту праслов'янської мови та порівняно швидко стала наддіалектним витвором, мовою церковних богослужінь, мовою християнської літератури й водночас мовою освіти, культури слов'ян Великоморавської держави, Болгарії, Сербії, Київської Русі. Наприкінці XI – початку XII ст. межі функціонування старослов'янської мови значно розширились. Старослов'янська мова вбирала в себе елементи різних слов'янських мов і поступово відійшла від своєї першопочаткової діалектної основи, ставши багатим джерелом для формування національних літературних мов слов'ян.

Цінність старослов'янської мови для україністики полягає в давності цієї мови: вона відбиває стан слов'янських мов після їх виокремлення з праслов'янських діалектів. Старослов'янські пам'ятки фіксують фонетичні, граматичні явища слов'янських мов на ранньому етапі їх розвитку, дають змогу реконструювати праслов'янські архетипи на різних мовних рівнях, уможлиблюють знайомство із змінами, які відбувались у лексичному складі протослов'янських діалектів, а згодом слов'янських мов. Старослов'янські пам'ятки й церковнослов'янська література часто піддавались хибній інтерпретації та фальсифікації. Основна причина спотворення справжньої історії старослов'янської мови та історії церкви – ідеологічний тиск і політичні умови. Тому при підготовці сучасного фахівця-україніста необхідною передумовою є об'єктивний аналіз мови перших слов'янських текстів з урахуванням результатів досліджень сучасної української та зарубіжної славістики.

У посібнику відповідно до освітньої програми «Українська мова і література. Зарубіжна література» запропоновано методику проведення практичних занять із дисципліни «Старослов'янська мова». До кожної теми, крім плану й переліку рекомендованої літератури, подано систему вправ і контрольних запитань для аудиторного чи самостійного виконання. Пропоноване видання містить також варіанти підсумкових контрольних робіт. Описові, зіставлювані та порівняльні вправи, які побудовано на матеріалі старослов'янських пам'яток, дібрано в такий спосіб, що, опрацювавши їх, студенти матимуть можливість пізнати історію, закономірності розвитку

першої літературної мови слов'ян, порівняти з еволюцією української мовної системи.

Відбір, укладання практичних та індивідуальних завдань, контрольних запитань здійснювалися за виданнями:

- Белей Любомир. Курс старослов'янської мови: Вступ. Писемність. Пам'ятки. Лексикологія. Тексти. Ч. I. Ужгород, 2012. 137 с.
- Белей Любомир. Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови. Київ: Темпора, 2015. 256 с.
- Гнатюк Л.П. Старослов'янська мова. Практикум: навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей. Київ: 2015. 249 с.
- Громик Ю.В. Старослов'янська мова. Збірник вправ та завдань: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010. 188 с.
- Майборода А.В., Коломієць Л.І. Старослов'янська мова. Збірник вправ і завдань. Київ: Вища школа, 1992. 166 с.

Добірку текстів укладено на підставі джерел:

Белей Любомир. Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови. Київ: Темпора, 2015. 256 с.

Німчук В.В. Хрестоматія з історії української мови X – XIII ст. Київ – Житомир: 2015. 349 с.

Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови X – XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знімків з пам'яток з кирилівською транскрипцією. Варшава: 1919. 491 с.

Робоча програма

навчальної дисципліни «Старослов'янська мова»

Робочу програму з навчальної дисципліни «Старослов'янська мова» розроблено для здобувачів вищої освіти галузі знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальності 014.01 Середня освіта. Українська мова і література відповідно до освітньо-професійної програми «Українська мова і література. Зарубіжна література».

1. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Розподіл годин за навчальним планом	
	Денна форма навчання	Заочна форма навчання
Кількість кредитів ЄКТС – 3,5	Рік підготовки:	
Загальна кількість годин – 105	1-й	2-й
Кількість модулів – 2	Семестр:	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 3; самостійних – 4.	2-й	4-й
	Лекції:	
	28	16
	Практичні (семінарські):	
	24	–
Вид підсумкового контролю: іспит	Лабораторні:	
Форма підсумкового контролю: усна	Самостійна робота:	
	53	89

2. МЕТА І ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Мета курсу – з'ясувати місце старослов'янської мови у системі сучасних слов'янських мов, визначити стосунок системотворчих мовних явищ різних рівнів старослов'янської мови до їх відповідників у праслов'янській та сучасних слов'янських мовах, подати об'єктивні історичні відомості про еволюцію першої літературної мови слов'ян у зв'язку з формуванням української літературної мови.

Основні завдання курсу: ознайомити студентів з історією виникнення старослов'янської мови, розкрити її фонетичні та граматичні особливості, показати багатство лексичного складу та системи словотвору першої літературної мови слов'ян, забезпечити формування мотиваційно-прагматичного рівня мовної особистості майбутнього вчителя, зокрема

розвиток національного світогляду, уміння аналізувати, синтезувати та порівнювати мовні явища, процеси, динаміку мовних змін.

Відповідно до освітньої програми вивчення дисципліни сприяє формуванню в здобувачів вищої освіти **таких компетентностей**:

- здатність розв'язувати складні спеціалізовані практичні завдання в галузі середньої освіти, що передбачає застосування концептуальних методів освітніх наук, предметних знань, психології, теорії та методики навчання і характеризується комплексністю та невизначеністю умов організації освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти, фахової передвищої освіти (**ПК**);
- здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності й досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної галузі, її місця в загальній системі знань про природу і суспільство та в розвитку суспільства, техніки і технологій, вести здоровий спосіб життя (**ЗК2**);
- здатність спілкуватися іноземною мовою (**ЗК6**);
- здатність до формування в здобувачів освіти ключових і предметних компетентностей та здійснення міжпредметних зв'язків (**ФК 1**);
- здатність використовувати досягнення сучасної науки в галузі теорії та історії української мови і літератури, зарубіжної літератури, у практиці навчання української мови і літератури, зарубіжної літератури в закладах загальної середньої освіти, фахової передвищої освіти (**ПК 1**).

3. ПЕРЕДУМОВИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Передумовами вивчення навчальної дисципліни «Старослов'янська мова» є опанування навчальної дисципліни (НД) освітньої програми (ОП): **ОК 8 – Вступ до слов'янської філології.**

4. ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ

Відповідно до освітньої програми «Українська мова і література» вивчення навчальної дисципліни повинно забезпечити досягнення здобувачами вищої освіти таких програмних результатів навчання (РН):

Програмні результати навчання	Шифр РН
• <i>Знання</i> основних історичних етапів розвитку предметної галузі.	РН 1
• <i>Уміння оперувати</i> базовими категоріями та поняттями спеціальності.	РН 5
• <i>Пояснює</i> особливості розвитку української мови і літератури, англійської мови і зарубіжної літератури, специфіку перебігу літературного процесу в Україні в культурному контексті, зміст естетичних теорій, методів, напрямів, течій, стилів, жанрів; твори	РН14

української класики й сучасності у взаємозв'язках зі світовою літературою й культурою; <i>порівнює</i> мовні й літературні факти, явища, оригінали творів англійською мовою й українські переклади англійськомовних художніх текстів.	PH17
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Уміє</i> працювати з теоретичними та науково-методичними джерелами (зокрема цифровими), знаходити, обробляти, систематизувати й застосовувати в освітній діяльності сучасну наукову інформацію, бібліографію, комп'ютерні технології. 	

Очікувані результати навчання, які повинні бути досягнуті здобувачами освіти після опанування навчальної дисципліни «Старослов'янська мова»:

Очікувані результати навчання з дисципліни	Шифр РН
У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен уміти: <ul style="list-style-type: none"> • <i>пояснювати</i> особливості розвитку історії української мови в контексті розвитку споріднених мов, специфіку еволюції мовних норм; • <i>порівнювати</i> мовні й літературні факти, явища, визначати їхні подібності й відмінності; • <i>використовувати</i> методи аналізу мови з точки зору її історії та сучасного стану, користуючись системою основних понять і термінів мовознавства. • <i>застосовувати</i> здобуті знання на уроках профільного навчання української мови. 	РН 1 РН 5 РН 14
<ul style="list-style-type: none"> • працювати з теоретичними та науково-методичними джерелами (зокрема цифровими), знаходити, обробляти, систематизувати й застосовувати в освітній діяльності сучасну наукову інформацію, бібліографію, комп'ютерні технології. • удосконалювати здобуті знання в процесі самоосвіти вчителя з метою підвищення професійної майстерності. 	РН 17

5. ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

Засоби оцінювання та методи демонстрування результатів навчання

Засобами оцінювання та методами демонстрування результатів навчання з навчальної дисципліни є:

оцінювання усних відповідей, письмові роботи, виконання тестових завдань на сайті електронного навчання; підготовка презентаційних матеріалів; робота зі словниками; виконання індивідуальних завдань; модульні контрольні роботи; іспит.

Форми контролю та критерії оцінювання результатів навчання

Форми поточного контролю: усне опитування на практичних заняттях, виконання вправ та завдань за підручником, контрольна робота, тестові завдання, виконання самостійної роботи.

Форма модульного контролю: письмова контрольна робота.

Форма підсумкового семестрового контролю: іспит у формі усної перевірки знань.

Розподіл балів, які отримують здобувачі вищої освіти (модуль 1)

Поточне оцінювання та самостійна робота							Модульна контрольна робота	Сума	
Змістовий модуль 1			Змістовий модуль 2				СР	50	100
T 1	T 2	T 3	T 1	T 2	T 3	T 4			
4	4	4	7	7	7	7	10		

T1, T2 ... – теми; СР – самостійна робота

Розподіл балів, які отримують здобувачі вищої освіти (модуль 2)

Поточне оцінювання та самостійна робота								Модульна контрольна робота	Сума	
Змістовий модуль 3				Змістовий модуль 4		Змістовий модуль 5		СР	50	100
T1	T2	T3	T4	T1	T2	T1	T2			
5	5	5	5	5	5	5	5	10		

T1, T2 ... – теми; СР – самостійна робота

Оцінювання окремих видів навчальної роботи з дисципліни

Вид діяльності здобувача вищої освіти	Модуль 1		Модуль 2	
	Кількість	Максимальна кількість балів (сумарна)	Кількість	Максимальна кількість балів (сумарна)
Практичні заняття	7	40	8	40
Комп'ютерне/письмове тестування при тематичному оцінюванні	1	10		
Презентація/есе			1	10
Модульна контрольна робота	1	50	1	50

Критерії оцінювання модульної контрольної роботи

Модульний контроль є необхідним елементом модульно-рейтингової технології навчального процесу. Модульна контрольна робота з навчальної дисципліни «Старослов'янська мова» проводиться двічі на семестр, згідно з розкладом модульних контролів визначених навчальною частиною в межах годин, які відведені на практичні заняття. До модульної контрольної роботи допускаються студенти, які виконали усі види практичних завдань. До початку модульної контрольної роботи студенти мають мати поточні підсумкові бали за практичні заняття та самостійну роботу. Максимальна кількість балів одержаних під час контрольної роботи становить 50 балів.

Виконання модульної контрольної роботи передбачає надання відповідей на тести та теоретичні питання. Робота містить 5 тестів, за кожен правильну відповідь з яких студент отримує по 1 балу (разом 5 балів), два теоретичних запитання, які максимально оцінюються по 15 балів за кожне (разом 30 балів), комплексне практичне завдання (максимальна оцінка 15 балів).

Перескладання підсумкового модульного контролю студентами, які отримали рейтинговий бал за модульний цикл, що відповідає незадовільній оцінці, проводиться не пізніше двох тижнів після атестаційного. Позитивні оцінки з модульного циклу не підвищуються.

Якщо студент набрав 60 і більше балів, то іспит може бути виставлений за результатами поточного оцінювання та модульного контролю на момент оголошення результатів. У разі, якщо студент бажає поліпшити свою оцінку, він складає іспит за всією програмою навчальної дисципліни. При цьому в підсумковій оцінці не враховуються накопичені бали.

Здобувач вищої освіти, який не з'явився на модульну контрольну роботу, або ж його модульна оцінка складає від 0 до 34 балів, зобов'язаний скласти (перескласти) модуль до початку підсумкового контролю у строки, визначені викладачем дисципліни та погоджені деканатом факультету.

Вид діяльності здобувача вищої освіти	Модульна контрольна робота 1		Модуль контрольна робота 2	
	Кількість	Максимальна кількість балів (сумарна)	Кількість	Максимальна кількість балів (сумарна)
Тести	10	20	10	20
Словник термінів	1	15	1	15
Практичне завдання	3	15	3	15
Разом		50		50

Критерії оцінювання підсумкового семестрового контролю

Шкала ECTS	Диференційована шкала	Недиференційована шкала	Мінімальний бал – максимальний бал
A	Відмінно	Зараховано	90–100
B	Добре		82–89
C	Добре		74–81
D	Задовільно		64–73
E	Задовільно		60–63
FX	Незадовільно	Не зараховано	35–59
F	Незадовільно		0–34

За результатами модульного контролю визначається підсумкова рейтингова оцінка. Оцінка за іспит визначається залежно від рейтингового балу. Загальна кількість балів, яку може отримати здобувач, – 100 балів. Вони досягаються шляхом сумування результатів оцінок за всі види робіт. Здобуті бали переводяться також в оцінку за чотирибальною національною шкалою.

Оцінку **«відмінно» (90–100 балів, А)** заслуговує здобувач, який усебічно, системно і глибоко володіє навчально-програмовим матеріалом; вміє самостійно виконувати завдання, передбачені програмою, використовує набуті знання і вміння в нестандартних ситуаціях; засвоїв основну й ознайомлений з додатковою літературою, яка рекомендована програмою; засвоїв взаємозв'язок основних понять дисципліни та усвідомлює їх значення для професії, яку він набуває; вільно висловлює власні думки, самостійно оцінює різноманітні життєві явища і факти, виявляючи особистісну позицію; самостійно визначає окремі цілі власної навчальної діяльності, виявив творчі здібності і використовує їх при вивченні навчально-програмового матеріалу, проявив нахил до наукової роботи.

Оцінку **«добре» (82–89 балів, В)** заслуговує здобувач, який повністю опанував і вільно (самостійно) володіє навчально-програмовим матеріалом, застосовує його на практиці, має системні знання в достатньому обсязі відповідно до навчально-програмового матеріалу, аргументовано використовує їх у різних ситуаціях; має здатність до самостійного пошуку інформації, а також до аналізу, постановки і розв'язування проблем професійного спрямування; під час відповіді допустив деякі неточності, які самостійно виправляє, добирає переконливі аргументи на підтвердження вивченого матеріалу.

Оцінку **«добре» (74–81 бал, С)** заслуговує здобувач, який у загальному роботу виконав, але відповідає на іспиті з певною кількістю помилок; вміє порівнювати, узагальнювати, систематизувати інформацію під керівництвом викладача, в цілому самостійно застосовувати на практиці, контролювати власну діяльність; опанував навчально-програмовий матеріал, успішно виконав завдання, передбачені програмою, засвоїв основну літературу, яка рекомендована програмою.

Оцінку **«задовільно» (64–73 бали, D)** заслуговує здобувач, який знає основний навчально-програмовий матеріал в обсязі, необхідному для подальшого навчання і використання його в майбутній професії; виконує завдання непогано, але зі значною кількістю помилок; ознайомлений з основною літературою, яка рекомендована програмою; допускає на заняттях чи екзамені помилки при виконанні завдань, але під керівництвом викладача знаходить шляхи їх усунення.

Оцінку **«задовільно» (60–63 бали, E)** заслуговує здобувач, який володіє основним навчально-програмовим матеріалом в обсязі, необхідному для подальшого навчання й використання його в майбутній професії, а виконання завдань задовольняє мінімальні критерії. Знання мають репродуктивний характер.

Оцінка **«незадовільно» (35–59 балів, FX)** виставляється студенту, який виявив суттєві прогалини в знаннях основного програмового матеріалу, допустив принципові помилки у виконанні передбачених програмою завдань.

Оцінку **«незадовільно» (35 балів, F)** виставляється студенту, який володіє навчальним матеріалом тільки на рівні елементарного розпізнавання і відтворення окремих фактів або не володіє зовсім; допускає грубі помилки при виконанні завдань, передбачених програмою; не може продовжувати навчання і не готовий до професійної діяльності після закінчення університету без повторного вивчення даної дисципліни.

При виставленні оцінки враховуються результати навчальної роботи студента протягом семестру.

До складання іспиту допускаються здобувачі вищої освіти, у яких підсумкова модульна оцінка за семестр становить не менше 35 балів і, яким зараховано всі види робіт за цей семестр.

Здобувач вищої освіти, підсумкова рейтингова оцінка якого складає від 0 до 34 балів, зобов'язаний покращити її до початку підсумкового семестрового контролю під час чергування викладачів на кафедрі у строки, визначені викладачем дисципліни та погоджені деканатом факультету. Інакше здобувач не допускається до складання іспиту і в нього виникає академічна заборгованість.

Іспит з навчальної дисципліни здобувач вищої освіти може не складати, якщо він успішно пройшов усі модульні контролі та його влаштовує підсумкова модульна оцінка.

Здобувачі вищої освіти, підсумкова модульна оцінка яких становить від 35 до 59, іспит складають обов'язково. Здобувач освіти може підвищити на іспиті рейтинговий бал, при цьому, за результатами складання іспиту оцінка не може бути менша за підсумкову оцінку, яку він отримав за результатами модульних контролів.

Іспит проходить в усній формі. На іспит виносяться теоретичні, практичні завдання в обсязі навчального матеріалу. Оцінювання результатів навчання на іспиті здійснюється за 100-бальною шкалою. Оцінка за іспит заноситься у відомість обліку успішності.

6. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

6.1. Зміст навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Старослов'янська мова – перша писемна літературна мова слов'ян

Тема 1. Лінгвокультурологічна проблематика старослов'янської мови.

Старослов'янська мова у колі слов'янських та її назв. Культурно-історичні передумови виникнення старослов'янської мови. Слов'янські просвітителі – святі Кирило та Мефодій як творці старослов'янської мови. Культурно-історичне значення просвітницької діяльності св. Кирила та Мефодія серед слов'ян.

Тема 2. Діалектна основа старослов'янської мови.

Теорії походження старослов'янської мови. Проблема діалектної основи старослов'янської мови. Кирило-Мефодіївський – авторський – етап становлення старослов'янської мови. Основні ознаки мовних норм старослов'янської мови.

Тема 3. Слов'янські азбуки.

Проблема авторства і давності старослов'янських азбук. Походження слов'янських азбук. Звукове і числове значення букв кирилиці. Діакритичні знаки та орфографічні особливості кирилических текстів. Методика вивчення української графіки, орфографії, орфоепії на основі добору історичних джерел.

Змістовий модуль 2.

Фонетична система старослов'янської мови

Тема 4. Система вокалізму старослов'янської мови.

Походження голосних праслов'янської мови. Загальна характеристика голосних старослов'янської мови. Методика визначення позицій голосних **ь, ъ**.

Тема 5. Система консонантизму старослов'янської мови.

Загальна характеристика приголосних старослов'янської мови. Складотворчі [l], [r] в старослов'янській мові та методика їх визначення.

Система навчальних й дослідницьких завдань на основі старослов'янських джерел під час вивчення фонетичної системи української мови в історичному ракурсі.

Тема 6. Закон відкритого складу.

Закон відкритого складу. Тенденція до висхідної звучності складів. Монофтонгізація дифтонгів. Рефлексія сполук *tort, *tolt, *tert, *telt; *ort, *olt; *tt, *dt. Доля гемінат. Епентетичні редукційні ери в чужих словах.

Тема 7. Пом'якшення приголосних з *j.

Доля звукосполук *zj, *sj; *nj, *rj, *lj; «губний +*j»; перше перехідне пом'якшення, друге перехідне пом'якшення; рефлексія звукосполук *gv, *kv; третя палаталізація. Доля звукосполук *dj, *tj.

Активні та інтерактивні прийоми навчання під час вивчення історичних чергувань звуків (на матеріалі старослов'янської та української мови).

Змістовий модуль 3.

Граматична будова старослов'янської мови

Тема 8. Іменник у старослов'янській мові.

Система граматичних категорій іменника в старослов'янській мові. Методика визначення роду іменників. Давні основи іменників, або детермінативи. Методи визначення давніх основ іменників. Словозміна іменників.

Тема 9. Прикметник у морфологічній системі старослов'янської мови.

Становлення прикметника як частини мови. Якісні та відносні прикметники. Короткі прикметники та їх відмінювання. Повні прикметники, їх творення та відмінювання. Ступені порівняння прикметників.

Тема 10. Походження і морфологічні особливості числівника та займенника у старослов'янській мові.

Становлення числівника як частини мови. Розряди числівників. Кількісні числівники та їх відмінювання. Дробові, розподільні числівники. Порядкові числівники, їх творення та відмінювання.

Граматичні категорії займенника. Особові, родові та безособово-безродові займенники. Розряди займенників. Відмінювання особових та зворотного займенників. Відмінювання родових займенників. Відмінювання безособово-безродових займенників.

Тема 11. Система словоформ дієслова старослов'янської мови як спосіб вираження категорії процесуальності.

Система граматичних категорій дієслова. Дві дієслівні основи. Класи дієслів. Теперішній час і його засоби вираження в старослов'янській мові. Засоби вираження минулого часу у формах дієслів старослов'янської мови. Майбутні часи. Іменні форми дієслова.

Змістовий модуль 4.

Особливості синтаксичної будови старослов'янської мови

Тема 12. Синтаксична будова старослов'янського речення як індоєвропейської (номінативної будови) мови. Порядок слів у реченні. Способи вираження головних і другорядних членів речення.

Тема 13. Особливості узгодження та керування в старослов'янській мові. Конструкції з подвійними відмінками. «Давальний самостійний» як відокремлений зворот, що функціонально еквівалентний самостійній предикативній одиниці. Структурні типи речень.

Грамматична система старослов'янської мови як дидактичний матеріал під час профільного вивчення розвитку словозміни української мови.

Змістовий модуль 5.

Пам'ятки старослов'янської мови

Тема 14. Основні засади класифікації старослов'янських пам'яток.

Старослов'янські пам'ятки болгаро-македонського походження. Старослов'янські пам'ятки моравської редакції. Старослов'янські пам'ятки паннонської або словінської редакції. Старослов'янські пам'ятки російської редакції. Старослов'янські пам'ятки сербо-хорватської редакції.

Тема 15. Старослов'янські пам'ятки української редакції. Методика організації проектною та дослідницькою роботи учнів на основі опрацювання різних типів історичних джерел.

6.2. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин							
	Денна форма				Заочна форма			
	усього	у тому числі			усього	у тому числі		
		л	п	с.р.		го	л	п
МОДУЛЬ 1								
Змістовий модуль 1. Старослов'янська мова – перша писемна літературна мова слов'ян								
Тема 1. Лінгвокультурологічна проблематика старослов'янської мови	8	2	2	4	8	2		6

Тема 2. Діалектна основа старослов'янської мови	8	2	2	4	6			6
Тема 3. Слов'янські азбуки	10	2	2	6	6			6
Разом за змістовим модулем 1	26	6	6	14	20	2		18
<u>Змістовий модуль 2.</u>								
Фонетична система старослов'янської мови								
Тема 4. Система вокалізму старослов'янської мови	5	2	1	2	8	2		6
Тема 5. Система консонантизму старослов'янської мови	5	2	1	2	8	2		6
Тема 6. Закон відкритого складу	8	2	2	4	10	4		6
Тема 7. Пом'якшення приголосних з *j	8	2	2	4	6	2		4
Разом за змістовим модулем 2	26	8	6	12	32	10		22
Усього годин за модуль 1	52	14	12	26	52	12		40
МОДУЛЬ 2								
<u>Змістовий модуль 3.</u>								
Грамматична будова старослов'янської мови								
Тема 8. Іменник у старослов'янській мові	6	2	2	2	5	2		3
Тема 9. Прикметник у морфологічній системі старослов'янської мови	6	2	2	2	3			3
Тема 10. Походження і морфологічні особливості числівника та займенника в старослов'янській мові	6	2	2	2	3			3
Тема 11. Система слів форм дієслова старослов'янської мови як спосіб вираження категорії процесуальності	6	2	2	2	4			4
<u>Разом за змістовим модулем 3</u>	24	8	8	8	15	2		13
<u>Змістовий модуль 4.</u>								
Особливості синтаксичної будови старослов'янської мови.								
Тема 12. Синтаксична будова старослов'янського речення як індоєвропейської (номінативної будови) мови.	7	2	1	4	10	2		8
Тема 13. Особливості узгодження та керування в старослов'янській мові.	8	2	1	5	8			8

Разом за змістовим модулем 4	15	4	2	9	18	2		16
Змістовий модуль 5. Пам'ятки старослов'янської мови								
Тема 14. Основні засади класифікації старослов'янських пам'яток.	7	1	1	5	10			10
Тема 15. Старослов'янські пам'ятки української редакції.	7	1	1	5	10			10
Разом за змістовим модулем 5	14	2	2	10	20			20
Усього годин за модуль 2	53	14	12	27	53			49
Усього годин	105	28	24	53	105	16		89

6.3. Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		Денна	Заочна
1	Культурно-історичне значення просвітницької діяльності св. Кирила та Мефодія серед слов'ян.	2	
2	Проблема діалектної основи старослов'янської мови.	2	
3	Проблема авторства і давності старослов'янських азбук.	2	
4	Походження голосних праслов'янської мови. Методика визначення позицій голосних Ъ, Ы.	1	
5	Загальна характеристика приголосних старослов'янської мови. Складотворчі звуки в старослов'янській мові та методика їх визначення.	1	
6	Закон відкритого складу та його наслідки.	2	
7	Пом'якшення приголосних з *j.	2	
8	Система граматичних категорій іменника у старослов'янській мові. Методика визначення роду іменників. Давні основи іменників, або детермінативи. Словозміна іменників.	2	
9	Становлення прикметника як частини мови. Короткі прикметники та їх відмінювання. Повні прикметники, їх творення та відмінювання. Ступені порівняння прикметників.	2	
10	Походження і морфологічні особливості числівника та займенника в старослов'янській мові.	2	
11	Система словоформ дієслова старослов'янської мови як спосіб вираження категорії процесуальності.	2	
12	Особливості синтаксичної будови старослов'янської мови.	2	
13	Пам'ятки старослов'янської мови	2	
	Разом	24	

6.4. Самостійна робота

Самостійна робота студентів передбачає опрацювання теоретичних основ лекційного матеріалу, вивчення окремих тем, питань, що не були розглянуті в курсі лекцій, конспектування наукової й навчальної літератури. Ефективність самостійної роботи студента викладач виявляє під час тематичного опитування на практичних заняттях, перевірки конспектів тощо та відображає в загальній оцінці за тему і модуль.

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Культурно-історичне значення просвітницької діяльності св. Кирила та Мефодія серед слов'ян.	4/6
2	Теорії походження старослов'янської мови.	4/6
3	Походження слов'янських азбук. Історія української абетки на уроках української мови під час вивчення графіки, орфографії та орфоепії.	6/6
4	Фонетичний аналіз старослов'янських слів. Реконструкція праслов'янських архетипів. Елементи історичної фонетики на уроках української мови в профільній школі.	12/22
5	Система словозміни старослов'янської мови в порівнянні з українською мовою як історичних коментар на уроках української мови в профільній школі. Морфологічний аналіз іменних частин мови.	6/9
6	Дві дієслівні основи. Класи дієслів. Мовні засоби вираження часових понять як предмет проєктної роботи на уроках профільного навчання української мови.	2/4
7	Синтаксична будова старослов'янського речення як індоєвропейської (номінативної будови) мови.	5/8
8	«Давальний самостійний» як відокремлений зворот, що функціонально еквівалентний самостійній предикативній одиниці.	4/8
9	Основні засади класифікації старослов'янських пам'яток. Старослов'янські пам'ятки болгаро-македонського походження.	6/8
10	Старослов'янські пам'ятки моравської редакції. Старослов'янські пам'ятки паннонської або словінської редакції.	2/6
11	Старослов'янські пам'ятки російської редакції. Старослов'янські пам'ятки сербо-хорватської редакції	2/6
12	Старослов'янські пам'ятки української редакції. Дослідницька робота учнів на основі опрацювання різних типів історичних джерел у контексті поглибленого вивчення історії мови та культури рідного краю.	
	Разом	53/89

6.5. Індивідуальні завдання

До індивідуальної роботи в процесі вивчення навчальної дисципліни належать творчі й індивідуальні навчально-дослідні завдання, зокрема: виконання вправ різного рівня складності, виконання додаткових вправ із збірників і за матеріалами методичних розробок, виконання тестових завдань, порівняльна характеристика вивчених явищ, аналіз мовних змін, конспект найновіших наукових статей, написання рефератів.

7. ІНСТРУМЕНТИ, ОБЛАДНАННЯ ТА ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ, ВИКОРИСТАННЯ ЯКИХ ПЕРЕДБАЧАЄ НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Технічні засоби: офісні додатки, електронне навчання в середовищі Moodle, сайт електронного навчання УжНУ (<https://e-learn.uzhnu.edu.ua/>), Google Meet.

Обладнання: персональний комп'ютер, мультимедійний проєктор, інтерактивна дошка.

Змістовий модуль 1. Старослов'янська мова – перша писемна літературна мова слов'ян

Тема №1. Лінгвокультурологічна проблематика старослов'янської мови

План до опрацювання теоретичного матеріалу:

1. Лінгвокультурологічна проблематика старослов'янської мови в наукових працях Л.О. Белея.
2. Місце і статус старослов'янської мови серед інших слов'янських мов.
3. Культурно-історичні передумови виникнення старослов'янської мови. Діяльність св. Кирила та Мефодія в Моравії.
4. Культурно-історичне значення просвітницької діяльності св. Кирила та Мефодія серед слов'ян.
5. Міфи і реальність про перебування св. Кирила на теренах сучасної України.
6. Вивчення старослов'янської та церковнослов'янської словесності в ХХ – ХХІ ст.

Література

Основна

Підручники

- Белей Любомир. Курс старослов'янської мови: Вступ. Писемність. Пам'ятки. Лексикологія. Тексти. Ч. І. Ужгород, 2012. С. 4–38.
- Белей Любомир. Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови. Київ: Темпора, 2015. С. 7–57.
- Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. Львів: Вид-во Львівського університету, 1964. С. 7–14.
- Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 1983. С. 7–23.
- Царалунга І. Б. Старослов'янська мова: навчальний посібник. Львів: «Новий Світ», 2000, 2007. С. 6–9. URL: <http://elar.khmnu.edu.ua/jspui/handle/123456789/4579>

• Скаб М. Церковнослов'янська мова української редакції: Історія виникнення та функціонування, графіка, орфографія, фонетика, лексика. Чернівці: Видавничий дім „РОДОВІД“, 2014. 340 с.

• Скаб М. В. Церковнослов'янська мова української редакції: морфологія, синтаксис, історія перекладів та виправлень. Чернівці: Видавничий дім «РОДОВІД», 2018. 284 с.

ВІДЕОЛЕКЦІЯ

Белей Л. О. Старослов'янська: життя і народження: відеолекція / УТ 1, Суспільний університет, 26 січня 2017 року. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=j2HFxtHUVeQ>
URL: <https://bit.ly/3IxQsXb>

Лексикографічні джерела

- Белей Любомир [Електронний ресурс]: до 60-річчя від дня народж.: біобібліогр. покажч. / Департамент культури, національностей та релігій Закарпат. облдержадмін.; КЗ «Закарпат. обл. універс. наук. б-ка ім. Ф. Потушняка» Закарпат. облради; уклад.: М.Б. Бадида, О.Д. Гаврош, І. В. Когутич-Гаврош; передм.: А. Вегеш, О. Лавер; ред. І.В. Когутич-Гаврош; відп. за вип. О. А. Канюка. Ужгород, 2022. 112 с.
- Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. Львів: Свічадо, 2001. 332 с.
- Історія української мови: словник-довідник / ідея, упорядкування та окремі статті В.В. Денисюка. Умань: Візаві, 2013. 387 с.
- Етимологічний словник української мови. В семи томах. Київ: Наукова думка, 1982 – 1989. Т.1-5.
- Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови: У 4 т. Вінніпег; Канада; Волинь, 1979 – 1995.
- Українська мова: Енциклопедія. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. Статті: «Старослов'янська мова», «Праслов'янська мова», «Прабатьківщина слов'ян», «Письмо».

Збірники завдань і вправ

- Гнатюк Л.П. Старослов'янська мова. Практикум: навч. посіб. для студентів філологічних спеціальностей. Київ: 2015. С. 8 – 22.
- Громик Ю.В. Старослов'янська мова. Фонетика: Зб. тест. завд. для студ. філолог. спец. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 54 с.
- Громик Ю. В. Старослов'янська мова. Збірник вправ та завдань : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 5 – 10.
- Майборода А.В., Коломієць Л.І. Старослов'янська мова. Збірник вправ і завдань. Київ: «Вища школа», 1992. С. 5 – 12.

Додаткова література

1. Белей Л. Слов'янські апостоли св. Кирило та Мефодій на перехресті історії та сьогодення. *Дзеркало тижня*, № 20 від 22 травня 2004. URL: [http:// dt.ua SOCIETY/slovyanski_apostoli_svkirilo_ta_mefodiy_na_perehresti_istoriyi_ta_sohodennya-39863.html](http://dt.ua/SOCIETY/slovyanski_apostoli_svkirilo_ta_mefodiy_na_perehresti_istoriyi_ta_sohodennya-39863.html)
2. Белей Л. Слов'янська місія. *Український тиждень*, № 21, 2010. URL: <http://tyzhden.ua/Publication/3616>
3. Белей Л. Лекція «Походження української мови: відеолекція. Тиса 1. Студія Експеримент та УжНУ. Випуск 13 (04.04. 2015). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RVO@KLtZ238&t=16s>
4. Белей Л. «Русинський» сепаратизм: націєтворення in vitro. Київ: Темпора, 2017. 392 с.
5. Біленька-Свистович Л. В. Церковнослов'янська мова : підручник зі словником. Київ: Криниця, 2000. 334 с.
6. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. Київ: 2007.
7. Висоцький С.О. Київська писемна школа X – XII ст. (До історії української писемності). Львів – Київ – Нью-Йорк: В-во М. П. Коця, 1998.
8. Власто А.П. Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства. Київ: 2004.

9. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-ти т., Т.1. Київ: Наукова думка, 1994.
10. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Київ: 2000.
11. Леута О.І. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 2001. 255 с.
12. Майборода А.В. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 1975. 294 с.
13. Мельник Я., Лазарович О. Церковнослов'янська мова: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2012. 252 с.
14. Насенко Г. Українська редакція церковнослов'янської мови в парадигмі сучасної лінгвістики. URL: <https://journals.pan.pl/Content/125857/PDF/2022-04-SOR-05.pdf>
15. Німчук В. В. Українська мова в християнських храмах. *Державність української мови і мовний досвід світу : матеріали Міжнародної конференції*. Київ: 2000. С. 315–350.
16. Німчук В. Українська мова – священна мова. *Людина і світ*. 1992. № 11–12. С. 28–32.
17. Німчук В. Церковнослов'янська мова. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. С. 814–816.
18. Огієнко І. Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність : у 2-х т. Варшава, 1927–1928. Т. 1. 324 с.; Т. 2. 400 с.
19. Огієнко І. Повстання азбуки і літературної мови в слов'ян. Вінніпег, 1976.
20. Огієнко І. Старослов'янська мова в вищій школі: Чергові завдання вивчення старослов'янської мови. *Наша культура*. Львів, 1936.
21. Сімович В. Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови. Прага, 1926 (на правах рукопису). 385 с.
22. Скаб М. В. Проблема назви першої писемної мови слов'ян (рефлексії з приводу підручника Василя Сімовича «Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови»). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство*. Тернопіль: ТНПУ, 2005. № 1(13). С. 48–56.
23. Скаб М. Термінологічні проблеми церковнослов'янської мови. *Наукові записки ТНПУ. Серія: Мовознавство*. Вип. II(24) 2014. С. 243 – 248.
24. Скляренко В.Г. До питання про 'руські письмена' в житті Костянтина Філософа. *Мовознавство*. 2014. № 2. С. 3–14.
25. Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди. *Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти т.* Т. 34. С. 265.
26. Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства... *Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти т.* Т. 40. Київ: Наукова думка, 1983.
27. Чучка П.П. Вступ до слов'янської філології. Київ: 1988.
28. Чучка П.П. Початки писемності на Закарпатті: гіпотези, вигадки і факти. Культура українських Карпат: традиції і сучасність. *Матеріали міжнародної наукової конференції*. (Ужгород, 1 – 4 вересня 1993 р.). Ужгород: Гражда, 1994. С. 47 – 61.
29. Moszyński L. Wstęp do filologii słowiańskiej. Warszawa: Wyd-wo naukowe PWN, 2006. 410 s.
30. Štec M. Cirkevná slovančina. Prešov, 2005. 464 s.
31. Večerka R. Staroslověnština. Praha: SPN, 1984. 232 s.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ МІНІМУМ:

Старослов'янська мова – перша писемно зафіксована літературна мова слов'ян, створена Кирилом і Мефодієм на базі солунського діалекту для репрезентації богослужбових і канонічних книг. Обслуговувала переважно культові потреби. Старослов'янська мова близька до праслов'янської мови і зберігає багато архаїзмів, утрачених іншими слов'янськими мовами. Старослов'янська мова представлена в пам'ятках, написаних двома системами письма: кирилицею і глаголицею. В цілому ж старослов'янська мова використовувалась як міжнародна, бо, хоч і мала багато рис, спільних для всіх

слов'янських етносів, усе ж кожен із цих етносів уже усвідомлював себе як окремий народ [В.М. Русанівський, ЕУМ, 2004, с. 640]. Проте цей термін не єдиний. Окрім як старослов'янською, першу літературну мову слов'ян називають ще *церковнослов'янською, слов'янською, слов'яноболгарською, староболгарською, болгаро-македонською, старомакедонською* тощо. Така значна кількість термінів пояснюється тим, що вони виникли у різні часи та віддзеркалюють еволюцію самого поняття 'перша літературна мова слов'ян'. Старослов'янська мова стала зразком для формування літературних мов південних і східних слов'ян, однак в історії відомі випадки, коли культурну спадщину св. Кирила і Мефодія використовували, на жаль, з корисливою метою, про що докладно описав Л.О. Белей в монографіях «Курс старослов'янської мови», «Не минаючи ані титли...», «Русинський» сепаратизм: націєтворення *in vitro*». Так, наприкінці ХХ і на початку ХХІ ст. деякі громадяни Закарпатської області дуже наполегливо на різних рівнях соціальної комунікації впроваджують антидержавну ідею окремішності автохтонного населення історичного Закарпаття. Ці громадяни маніпулятивним способом присвоїли собі стародавній український етнонім русин, зняряддя їхньої маніпуляції стали місцеві говірки та деякі церковні громади. Неорусини (термін Л. Белей) активно поширюють тезу про охрещення закарпатців св. Кирилом і Мефодієм, а не Володимиром Великим, що також є частиною антиукраїнської пропаганди [Л.О. Белей. Курс старослов'янської мови, 2012, с. 9 – 10, 31 – 38].

Старослов'янізми – лексичні, фонетичні, фразеологічні найдавніші запозичення зі старослов'янської мови. З функціонального погляду старослов'янізми розглядаються насамперед як одне з важливих лексичних джерел стилізації у художніх і публіцистичних текстах. Архаїзуючи мовлення, у відповідних контекстуальних умовах вони можуть формувати або план урочистості й піднесеного звучання, або виступати засобом гумористичного чи сатиричного ефекту: *Злоначинающих спина, У пута кутії не куй. В склепи глибокі не муруй. А доброзидущим рукам і покажи, і помози. Святу ю силу ниспошли. А чистих серцем? Коло їх постави ангели свої І чистоту їх соблюди. А всім нам вкупі на землі Єдиномисліє подай І братолюбіє пошли (Т. Шевченко). Умре муж велій в власяниці Не плачте, сироти, вдовиці, А ти, Аскоченський, восплач Воутріє на тяжкий глас (Т. Шевченко).*

Фонетичним старослов'янізмам властиві:

1) неповнологолові звукисполучення *ра, ла, ре (град, глава, древо)* відповідно до українських *оро, оло, ере (город, голова, дерево)*;

2) звукосполучення *ра* на початку слова перед наступним приголовленим відповідно до українського початкового *ро: раб, але робота*;

3) сполучення приголовлених [жд] (*вождь, страждати, стражденний, нужда*), якому на місці давньої сполуки *dj в українській мові відповідає [ж] (*сажа, пряжа*) і [дж] (*споряджати, споряджений*);

4) початковий [j] перед наступним [о] та [у] (*єдиний, юродивий*).

Словотвірні старослов'янізми мають у своїй структурі такі характерні показники, як:

1) префікси *воз-/вос-* (*возвеличити, вознести, вознесіння, воздвигати, воскресити, возсіяти*); *пре-* (*премудрий, преславний, прекрасний, преображатися, Преображення*); *пред-* (*предстати, предтеча*);

2) іменникові суфікси *-тель* (*учитель, мислитель, повелитель*), *-знь* (*приязнь, боязнь*), *-ств(о), -ств(іє)* (*братство, благоденствіє*), *-ин(я)* (*богиня, господиня, гординя*), *-тв(а)* (*битва, молитва, жертва*);

3) прикметникові суфікси *-ащ-, -ущ-* (*роботящий, путящий, трудящий, грядущий, значущий, суцый*);

4) складні слова з першими компонентами, вираженими основами *благо, добро-, зло-, веле-* (*благовірний, благовісний, благовісник, благовіст, благовіститель, благоволити, благоговійний, благодатний, благодать, благодіяння, благодумний, благозвучний, благородний, благословляти, благодіяти, благочестивий; добродій, добродійний, добродумний, добровільний, добросердечний, доброчесний, доброчинний; зловіщий, зловонний; велемудрий, велелюдний, велемовний*).

Проте треба мати на увазі, що не всі слова з старослов'янськими фонетичними та граматичними особливостями, вживані в сучасній українській літературній мові, запозичені безпосередньо з старослов'янської мови. Є в ній і такі слова з цими ознаками, що виникли значно пізніше в процесі словотворення, яке відбувалося вже в українській мові. Це пояснюється тим, що українська мова для творення нових слів іноді використовує давні старослов'янські основи й старослов'янські словотворчі морфеми. Наприклад, від старослов'янської основи *благ-* утворилося сучасне українське слово *благоустрій*, від основи *вlast-* іменник *вlastолюбець*, за допомогою старослов'янського суфікса *-тель* утворилися сучасні слова *вихователь, визволитель*, за допомогою префіксів *пред-, пре-, воз-*: *представник, предовгий, предобрий, прегарний, возз'єднати, возвеличити* тощо [СУЛМ, 2002, с. 176 – 178; В.М. Русанівський, ЕУМ, 2004, с. 639].

Церковнослов'янська мова – писемно-літературна мова слов'янських народів, які успадкували й зберігали кирило-мефодіївську традицію як у православному (українці, росіяни, білоруси, болгары, македонці, серби), так і в римському (чехи, хорвати) обрядах, а також румунів і молдован. Виникла на основі старослов'янської мови під впливом живомовних середовищ народів, які нею користувалися. Вже в кінці IX ст. почали формуватися окремі її редакції. Виділяються редакції болгарська македонська, сербська, східнослов'янська з українською та російською підредакціями, хорватська (глаголична), чеська та румунська [В.В. Німчук, ЕУМ, 2004, с. 782].

Праслов'янська мова – термін на позначення протослов'янських діалектів, реконструйованих шляхом порівняльно-історичного методу. Праслов'янська мова зародилася на межі III – II тис. до н.е. і розпалася на самостійні слов'янські мови на початку другої половини першого тисячоліття. Щодо періодизації розвитку праслов'янської мови спостерігаються різні підходи: одні дослідники виділяють три періоди розвитку праслов'янської мови (російські славісти Самуїл Бернштейн, Федот Філін), інші – два (голландський мовознавець Ніколас Ван-Вейк, словенський лінгвіст

Р. Нахтігаль). Найбільш важливим чинником, що спричинив зміну в структурі протослов'янських діалектів, став закон відкритого складу, його враховано у всіх періодизаціях [В.В. Лучик. Вступ до слов'янської філології, 2008, с. 90 – 92].

Таблиця 1. Еволюція форм і стилів старослов'янської мови

Праслов'янська мова	Старослов'янська мова	Редакції старослов'янської мови
<p>➤ Період існування: від III – II тис. до Хр. до V – VI ст. після Хр.</p>	<p>➤ З'явилася у 60-х рр. IX ст. проіснувала до XII – поч. XIII ст.</p>	<p>На підставі особливостей місцевого мовного забарвлення старослов'янські пам'ятки поділяються на 6 редакцій:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ болгаро-македонська; ➤ моравська; ➤ паннонська (або словінська); ➤ русько-українська; ➤ російська; ➤ сербо-хорватська.
<p>➤ Праслов'янська – це прамова (мова-основа, протодіалекти) слов'янських мов, була поширена серед усіх давніх слов'янських племен.</p>	<p>➤ Старослов'янська мова – мова перших християнських перекладів, була поширена не в усіх слов'янських землях:</p> <ul style="list-style-type: none"> • від поч. 70-х р. IX ст. до 885 р. – Великоморавське князівство; • кін. 80 р. IX ст. – Болгарське царство; • кін. 80 р. X ст. – Русь-Україна. <p>Старослов'янська мова була дуже слабо поширена серед <i>поляків</i> і їй зовсім не вживали <i>лужичани та полабські серби</i>.</p>	
<p>➤ Праслов'янська мова побутувала тільки в усній формі та відзначалася діалектною здиференційованістю.</p>	<p>Старослов'янська мова – це літературна мова, побутувала в усній і писемній формі, їй притаманні певна унормованість та стильова розгалуженість (конфесійний, офіційно-діловий та літературно-художній стилі).</p>	

Таблиця 2. Терміни на позначення першої літературної мови слов'ян

<p>❖ ЯЗЫКЪ СЛОВѢНСКЪ</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА, СТАРОЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА ❖ СЛОВ'ЯНОБОЛГАРСЬКА ❖ СТАРОБОЛГАРСЬКА ❖ БОЛГАРО-МАКЕДОНСЬКА ❖ СТАРОМАКЕДОНСЬКА ❖ СЛОВ'ЯНОРУСЬКА (<i>язык славенскій, славеноросскій</i>) ❖ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКА
---------------------------------	---

ЗАВДАННЯ ДЛЯ АУДИТОРНОЇ РОБОТИ:

1. Заповніть хронологічну таблицю, яка відображає події, пов'язані із запровадженням та розвитком старослов'янської мови:

Дати	Події
	Період існування праслов'янської мови
	Перші ознаки діалектного членування праслов'янської мови
	Хронологічні межі старослов'янської мови
	Вперше вжито термін 'старослов'янська мова'
	Найдавніші писемні пам'ятки, написані старослов'янською мовою
	Напис царя Самуїла
	Діяльність Константина та Мефодія у Великій Моравії
	Перебування Константина та Мефодія в Херсонесі
	Освячення перших старослов'янських перекладів
	Діяльність Мефодія в сані архієпископа
	Час заснування Кирило-Мефодіївського братства
	Папа Лев XIII канонізував св. Кирила та Мефодія.
	Папа Іван Павло II оголосив св. Кирила патроном Європи
	Церква відзначає свята рівноапостольних Кирила та Мефодія
	День слов'янської писемності

2. Проаналізуйте старослов'янсько-українські лексичні відповідності за наведеним текстом:

<p>Искони бѣ слово и слово бѣ отъ ба и бѣ бѣ слово се бѣ искони оу ба и тѣмъ вса быша и без него ничьто же не бысть въ томъ животъ бѣ и животъ бѣ свѣтъ члѣмъ и свѣтъ въ тѣмѣ свѣтитъ са и тѣма его не обатъ (Єв. І.).</p>	<p>Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було Бог. З Богом було воно споконвіку. Ним постало все, і ніщо, що постало, не постало без нього. У ньому було життя, і життя було світлом людей. І світло світить у темряві, і не поїняла його темрява (Єв. І.)¹.</p>
---	--

¹Цит. за: Белей Любомир. Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови. Київ: Темпора, 2015. С. 223.

3. Перепишіть старослов'янські фразеологізми, доберіть до них українські відповідники. Перевірте правильність перекладу, опрацювавши розділ «Фразеологічна скарбниця старослов'янської мови» із монографії Л. Белея «Не минаючи ані титли...»:

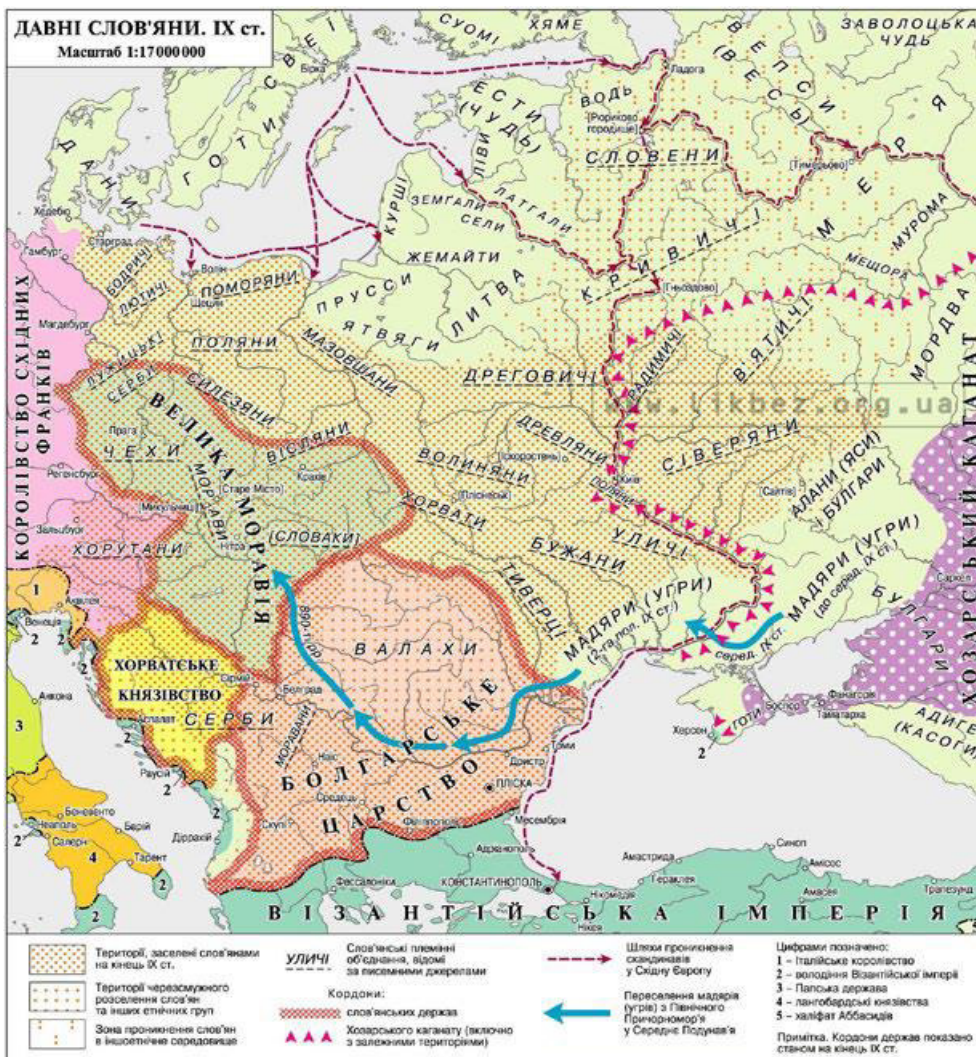
❖ балии истъцѣли сѧ самъ; вѣрѣма моє лыгъко кѣтъ; вѣса моя твоя сжтъ; вѣсѣкъ бо просии приемлетъ и иштѧи обрѣтаатъ; вѣходѧи двѣрми пастирь кѣтъ овьцама; кесарова вѣздатитѣ кесарови и божиѣ богови; мати градомъ; альфа и омега.

❖ Богъ любви естъ; вѣзлюбиши ближняго своего яко самъ си; аште не можетъ чаша си мимо ити; бждѣте мждры акы змеѧ бо азъ посылаѧ вы ѣко агъна по срѣдѣ влѣкъ; агъньць божи; не можете богу работати и мамонѣ; содомъ и гоморра.

❖ акы татъ вѣ ношти; безъ грѣха; вѣ вѣрѣма оно; годѣ быти; изъвикникъ младеньцевъ; лицемъ къ лицу; на рѣцѣ вавылоньсьцѣ; не вѣ годъ; отъ вѣстокъ слънѣця и до запада; по грѣху; родъ лжкавъ; скърежетъ зъбы; иштѧте и обѣраштѧте тлѣцитѣ и отѣврзьтъ сѧ вамъ; искони до кони; аминь глаголю вамъ.

4. Розгляньте подану карту:

- ✓ знайдіть територію, яку в VIII–IX ст. займали східні, західні та південні слов'яни, укажіть перші державні об'єднання, що виникли в VIII–IX ст. у різних груп слов'ян;
- ✓ вкажіть межі поширення праслов'янської мови і старослов'янської мови;
- ✓ назвіть діалекти праслов'янської мови, опишіть напрями розширення території праслов'ян та основні дивергентні процеси у діалектах праслов'янської мови; накресліть шляхи місійних подорожей Константина і Мефодія;
- ✓ вкажіть основні центри розвитку слов'янської писемності і культури, назвіть міста в Європі, які пов'язані з життям та діяльністю Костянтина й Мефодія та їх учнів;
- ✓ покажіть, у яких містах працювали найвидатніші учні Костянтина й Мефодія після смерті братів-просвітителів?

Карта відповідно до видання: Мозер Міхаель. *Історія української мови*. Київ: 2018. 30 с.
Карта: Дмитро Вортман, с. 5.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ, УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗНАТЬ:

1. Опишіть еволюційний розвиток поняття 'перша літературна мова слов'ян'.
2. У чому сутність праслов'янської мови. Охарактеризуйте терміни, які використовують на її позначення.
3. Чим зумовлене і яким було діалектне членування праслов'янської мови? Які піддіалекти виділилися з праслов'янської мови?
4. Які теорії прабатьківщини слов'ян актуальні? Аргументуйте свою думку.
5. Охарактеризуйте наслідки розширення території праслов'ян на початку і в середині I тисячоліття нашої ери.
6. На які мовні групи поділяються сучасні слов'янські мови. Назвіть країни, на території яких поширені слов'янські мови.
7. Поясніть термін праіндоєвропейська мова.
8. Назвіть передумови виникнення писемності в слов'ян.
9. З'ясуйте переваги й недоліки кожної з відомих назв найдавнішої слов'янської літературної мови.

10. Чи можна вважати тотожними терміни *старослов'янська мова та церковнослов'янська мова* ?
11. Які є історичні документи про діяльність Костянтина та Мефодія? Хто, на думку вчених, є автором *житій* солунських братів?
12. Хто за часів діяльності Костянтина та Мефодія перешкодив поширенню слов'янських перекладів Святого Письма та утвердженню слов'янського богослужіння? Чому?
13. Назвіть основні події болгарсько-македонського періоду в історії старослов'янської мови. Які центри писемності склалися в цей період?
14. Окресліть хронологічні рамки «золотого віку старослов'янської писемності». Хто був правителем Болгарського царства у цей час?
15. Укажіть, при яких візантійських, моравських, паннонських, болгарських правителях працювали Костянтин і Мефодій та їх безпосередні учні.
16. З'ясуйте лінгвістичне значення старослов'янської писемності. Поясніть, чому історичне вивчення кожної сучасної слов'янської мови починається з вивчення старослов'янської мови.
17. У багатьох слов'янських країнах дні пам'яті солунських братів відзначаються як державне свято. Які заслуги Кирила та Мефодія в історії культури слов'ян? У чому полягає історико-культурне значення старослов'янської писемності?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Напишіть есе на тему «Перша літературна мова слов'ян і боротьба за незалежність». До твору доберіть три епіграфи: з біографії Любомира Белея, з життєпису апостолів Кирила та Мефодія, з текстів чорноризця Храбра.
2. Прочитайте поезію Тараса Шевченка «ПОДРАЖАНІЄ 11 ПСАЛМУ». Знайдіть у вірші старослов'янізми, доберіть до них сучасні відповідники, назвіть фонетичні та морфологічні ознаки слів, запозичених із старослов'янської мови. Прокоментуйте вплив старослов'янізмів на вираження ідейно-образного й естетичного змісту твору.

Мій Боже милий, як-то мало
Святих людей на світі стало.
Один на другого кують
Кайдани в серці. А словами,
Медоточивими устами
Цілюються і часу ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар понесуть?
А ти, о Господи єдиний,
Скуєш лукавії уста,
Язик отой велеречивий,
Мовлявший: ми не суєта!
І возвеличимо на диво

І розум наш і наш язик...
Та й де той пан, що нам закаже
І думать так і говорить?
— Воскресну я! — той пан вам скаже, —
Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабов німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово. І пониче,
Неначе стоптана трава,
І думка ваша і слова —
Неначе срібло куте, бите
І семикрати перелите
Огнем в горнилі, словеса
Твої, о Господи, такії.
Розкинь же їх, твої святисє,
По всій землі. І чудесам
Твоїм увірують на світі
Твої малі убогі діти! *(Тарас Шевченко)*

Тема № 2. Діалектна основа старослов'янської мови

План до опрацювання теоретичного матеріалу:

1. Проблема діалектної основи старослов'янської мови.
2. Болгарська теорія походження першої літературної мови слов'ян.
3. Штучність старослов'янської мови та її інтерпретація в період радянського тоталітаризму.
4. Кирило-Мефодіївський – авторський – етап становлення старослов'янської мови.

Література

Основна

Підручники

- Белей Любомир. Курс старослов'янської мови: Вступ. Писемність. Пам'ятки. Лексикологія. Тексти. Ч. I. Ужгород, 2012. С. 39 – 51.
- Белей Любомир. Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови. Київ: Темпора, 2015. С. 58–75.
- Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. Львів: Вид-во Львівського університету, 1964. С. 20–29.
- Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 1983. С. 23–28.
- Царалунга І. Б. Старослов'янська мова: навчальний посібник. Львів: «Новий Світ», 2000, 2007. С. 10. URL: <http://elar.khmnu.edu.ua/jspui/handle/123456789/4579>

Лексикографічні джерела

- Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. Львів: Свічадо, 2001. 332 с.
- Белей Л.О. Ім'я дитини в українській родині. Харків: Фоліо, 2010. 283 с.
- Етимологічний словник української мови. В семи томах. Київ: Наукова думка, 1982 – 1989. Т.1–5.
- Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови: У 4 т. Вінніпег; Канада: Волинь, 1979 – 1995.
- Скрипник Л.Г. Власні імена людей. Словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2005. 334 с.
- Трійняк І.І. Словник українських імен. Київ: Довіра, 2005. 509 с.
- Українська мова: Енциклопедія. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. Статті: «Письмо», «Пам'ятки української мови», «Діалект територіальний», «Діалектизм», «Грецизм».

Збірники завдань і вправ

- Гнатюк Л.П. Старослов'янська мова. Практикум: навч. посіб. для студентів філологічних спеціальностей. Київ: 2015. С. 8–22.
- Громик Ю.В. Старослов'янська мова. Фонетика: Зб. тест. завд. для студ. філолог. спец. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 54 с.

Додаткова література

1. Белей Л.О. Наріжний камінь спотикання. Український вимір старослов'янської писемності. *Український тиждень*. 2015. 1 серпня.

URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/141631>

URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/author/498>

2. Белей Л.О. Міхаїл Погодін як «ізобретатель» «Русского міра». *Український тиждень*. 2014. 19 жовтня. URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/120980>
3. Белей Л. «Русинський» сепаратизм: націєтворення in vitro. Київ: Темпора, 2017. 392 с.
4. Леута О. І. Старослов'янська мова: Підручник для студентів філол. спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Вища школа, 2001. 255 с.
5. Лучик В.В. Вступ до слов'янської філології. Підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2008. С.100–103.
6. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Київ: 2000. URL: <http://litopys.org.ua/dvornik/dv.htm>
7. Німчук В.В. Кодифікувати «нові» літературні мови? Зберегти й захистити українські говори! *Українська мова*. 2013. № 3. С. 3–26.
8. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. 152 с.
9. Огієнко І. Повстання азбуки і літературної мови в слов'ян. Вінніпег, 1976.
10. Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 35–38.
11. Черниш Т.О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2003. С. 100–105.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ МІНІМУМ:

Порівняльно-історичний метод у мовознавстві – спосіб визначення генетичних відношень між мовами і відтворення напрямів доісторичного розвитку мов на підставі виявлених конкретних ознак звукової спорідненості семантично тотожних чи близьких морфем порівнюваних мов та історичної послідовної зміни їхніх варіантів у межах однієї мови; основний засіб наукового опрацювання мовного матеріалу в порівняльно-історичному мовознавстві [О.С. Мельничук, ЕУМ, 2004, с. 506].

Діалекти праслов'янської мови, протослов'янські діалекти – говірки, на основі яких почали формуватися слов'янські мови. У мовознавстві побутує думка, що в ранній період праслов'янська мова функціонувала як єдиний складний діалект, що зумовило високий ступінь близькості між слов'янськими мовами [В.А. Глущенко, ЕУМ, 2004, с. 518]. Велика територія прабатьківщини слов'ян (ймовірно, від середнього Дніпра до басейну Вісли і від басейну Прип'яті до меж Правобережного Лісостепу) та низький рівень суспільної інтеграції за умов родоплеменних стосунків не могли забезпечити тісних економічних і культурних зв'язків, а також монолітності праслов'янської мови. І в мовному, і в етнічному плані ранніх праслов'ян важко назвати єдиним народом чи народністю. Мова, якою вони користувалися і яку умовно в лінгвістиці назвали праслов'янською, була сукупністю близькоспоріднених говорів, зрозумілих у різних регіонах. Суспільно-політичні умови та закон відкритого складу посилили розбіжності між слов'янськими протодіалектами вже на початку першого тисячоліття: спочатку сформувались західний і східний діалектні масиви, а потім південний. Основою західнослов'янського діалектного масиву стали північний (пралехітський) і південний (прачеськословацький) піддіалекти. На території функціонування східного діалекту сформувались центральний і власне східний піддіалекти. Центральний піддіалект взаємодіяв з

пралехітським, діалектами прабалтійської мови, зазнав впливу готського мовлення. Носії північної групи говорів, переселившись на Балкани, заклали основи болгарської та македонської мови, а носії південної групи створили підґрунтя для розвитку сербської, хорватської та словенської мов [В.В. Лучик. Вступ до слов'янської філології, с. 100 – 105]. Дивергентних змін зазнав і власне східний піддіалект. Ю. Шевельов виділив після розпаду праслов'янської мови на території східних слов'ян п'ять діалектних масивів: києво-поліський, галицько-подільський, полоцько-смоленський, новгородсько-тверський та муромо-рязанський, на основі яких поетапно формувались українська, білоруська та російська мови [Ю. Шевельов. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? С. 389 – 397; Г.П. Півторак. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски», 2001, с. 54 – 79].

Субстрат (від лат. sub 'під' і stratum 'шар, пласт', звідки substratum 'покладене знизу') – елементи переможеної мови автохтонного населення у мові-переможниці прийшлого народу-завойовника, напр.: кельтські елементи в англійській мові (автохтонне населення Британії – кельти, у V-VI ст. сюди переселилися англи, сакси та юти) [О.Б. Ткаченко. ЕУМ, 2004, с. 662; М.П. Кочерган. Вступ до мовознавства, 2004, с. 49].

Суперстрат (від лат. super 'над' і stratum 'шар, пласт', звідки superstratum 'покладене зверху') – елементи переможеної прийшлої мови народу-завойовника у мові-переможниці автохтонного населення, елементи тюркської в болгарській мові (тюрки завоювали слов'янські племена на Балканському півострові, але піддалися впливу слов'янської культури) [О.Б. Ткаченко, ЕУМ, 2004, с. 663; М.П. Кочерган. Вступ до мовознавства, 2004, с. 49].

Адстрат (лат. adstratum 'нашарування') – сукупність рис мовної системи як результат впливу однієї мови на іншу в умовах тривалого співіснування і контактів народів, що розмовляють цими мовами, напр.: українсько-польські мовні контакти [О.Б. Ткаченко, ЕУМ, 2004, с. 12].

Штучні мови – планові мови, які виникли наприкінці XIX ст. у зв'язку із занепадом міжнародного значення латини. Основне призначення штучних мов – сприяти вільній міжнародній комунікації. Створено багато проектів штучних мов, але тільки частина знайшла деяке застосування. Планові мови апріорного характеру, проекти яких не спираються на матеріал жодної мови або натуралістичні за своїм принципом (з численними винятками) не знаходять, як правило, вжитку [О.Б.Ткаченко, ЕУМ, 2004, с. 224].

Рупаланське наріччя – наріччя македонської мови, поширене у Фракії та східній грецькій Македонії, яке стало «вузькою» батьківщиною старослов'янської мови [Л.О. Белей. Курс старослов'янської мови, 2012, с. 43].

Руська мова – перша назва української мови. Термін 'руський' походить від хороніма Русь (Київська). *Руссю* споконвічно називали сучасну територію України, а прикметник *руський* вживався як самоназивання українців. Етнічне визначення *руський* у розумінні 'український' безперервно зберігалось протягом багатьох століть. *Русинами* називали себе українці у Великому князівстві Литовському, а у львівських міських книгах від 1599 р. навіть

використовується термін «руська нація» (*Natio Ruthenica*). Тогочасні джерела переконливо засвідчують, що населення України та Білорусі чітко відокремлювало себе від московитів. У часи Козаччини для українців також природною і звичною була стара назва їхнього краю – *Русь*, а їх самих – *русини*. Та й уся Західна Європа протягом багатьох віків на означення України вживала назву *Русь*. Особливо стійкою ця назва виявилася в західному регіоні України. Навіть у XIX ст. прикметник *руський* (тобто «український») ще входив до назв різних західноукраїнських політичних партій, літературних і наукових угруповань, альманахів, окремих праць тощо. Наприклад: «*Головна руська рада*» – перша українська політична організація в Галичині, що виникла у Львові 2 травня 1848 р., просвітнє товариство «*Галицько-руська матиця*», «*Собор руських учених*» (1848 р.), «*Руська трійця*» (українські письменники М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький) та ін. З етнонімами *русь*, *руський* пов'язана і самоназва *русин*, *русини*, ким називали (а подекуди й досі називають) себе прикарпатські й закарпатські українці. Цю ж назву зберігає корінне українське населення Словаччини, Польщі, Югославії, Румунії, на відміну від емігрантів-українців. Таким чином, етноніми *русь*, *руський*, *русинський* – давні й органічні для українців найменування. Але через несприятливі політичні обставини й відсутність української державності після розпаду Київської Русі й занепаду Галицько-Волинського князівства термін *Русь* не став політичною атрибуцією на українській території. Його присвоїли собі наші північно-східні сусіди – росіяни [Г.П. Півторак. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов, 2001, с. 80 – 83]. Технологію викрадення (яке сталося вже двічі в історії українсько-російських відносин) етноніма *русин* детально описує Л.О. Белей у науковій монографії «Русинський» сепаратизм: націєтворення *in vitro*» [Л.О. Белей. Друге викрадення етноніма 'русин', 2017, с. 175 – 191].

Таблиця 3. Діалектне членування праслов'янської мови, або розвиток протодіалектів слов'янських мов

Діалектні масиви за три століття до н.е.	Діалектне членування в першій половині першого тисячоліття	Формування національних слов'янських мов
❖ західний діалектний масив	➤ пралехітський піддіалект	➤ польська ➤ кашубська ➤ полабська ➤ лужицькі мови
	➤ прачеськословацький піддіалект	➤ чеська ➤ словацька
❖ східний діалектний масив	➤ центральний піддіалект	<i>східний</i> ➤ болгарська ➤ македонська <i>західний</i> ➤ сербська ➤ хорватська ➤ словінська

	<ul style="list-style-type: none"> ➤ власне східний піддіалект 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ києво-поліська ➤ галицько-подільська ➤ полоцько-смоленська ➤ новгородо-тверська ➤ муромо-рязанська 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ українська ➤ білоруська ➤ російська
--	---	--	---

ЗАВДАННЯ ДЛЯ АУДИТОРНОЇ РОБОТИ:

1. Внесіть у таблицю основні відомості про діалектну основу старослов'янської мови.

Теорії та гіпотези про походження старослов'янської мови	Діалекти, які могли стати основою старослов'янської мови	Автори теоретичних досліджень діалектної основи старослов'янської мови

2. До лексем старослов'янської мови доберіть українські відповідники. Встановіть способи термінологізації, які використовували основоположники першої літературної мови слов'ян під час перекладу конфесійних текстів. Перевірте себе за словником: Белей Л.О., Белей О. Словник старослов'янсько-український. Львів: Свічадо, 2001. 332 с.

агнець, агна, архистратигъ, антипасха, алътарь, влѣхвъ, вѣра, благо, благовѣстникъ, благовѣштеник, ближика, ближнии (ни, єк), кивотъ, благодаць, благодѣяник, бесѣда, ає(є)ръ, любви, просфора, алъча, алъчнъ, кесаръ, алъчьбнъ, жьрьць, животворьць, жестосрьдик, єѣархъ, євангелник, паства, џалътырь, муро.

3. Встановіть походження українських імен. Яку роль у формуванні українського іменника відіграла старослов'янська мова?

Анатолій, Адріан, Андрій, Богдан, Василь, Григорій, Давид, Данило, Теодор, Євген, Захар, Гнат, Іван, Ілля, Йосип / Йосиф, Кузьма, Кирило, Лук'ян, Марко, Матвій, Мефодій / Methodій, Назар, Олексій, Олександр, Юрій.

Віра, Ганна, Галина, Доля, Докія, Єва, Євгенія, Ірина, Катерина, Ксенія, Йордана, Йосипа, Лукія / Луція, Любов, Марія, Магдалина, Надія, Софія, Степанія / Стефанія, Христина, Романа, Уляна, Яна, Ясна.

4. Згрупуйте наведені слова в синонімічні ряди. Прокоментуйте шляхи збагачення старослов'янського лексикону.

паковытытнѣ, паковырождениѣ, папежь, папа, апостоликъ, пастоухъ, пастырь, писмо, писма, боуки, платъ, платно, плахъта, плаштаница, пелена, ѡгалъмосъ, ѡгалъмъ, чадѡ, чадьце, крѣмликъ, дѣтѣ, надежда, чаяник, жьзль, жрѣ(ь)дѣ, влѣхвѣ, чародѣи.

5. Порівняйте наведені в таблиці уривки Євангелія від Луки за списками старослов'янської та церковнослов'янської пам'яток².

Євангелія від Луки за списками старослов'янської мови	Євангелія від Луки за списками церковнослов'янських пам'яток	Український переклад
<p>Бысть же иъ дни ты изиде повелѣние отъ кесара авѣгоуста написати всѣхъ всѣселенжѣ се напѣсанне бы владжштю с'вриеж квринью и идѣахъ вси кождѡ напсати сѣ въ своі градъ възиде же іосифъ отъ галилеѣ града назаретъска въ іудеѣ въ градъ дѣ іже нарицаетъ сѣ вифлѣемъ зане вѣаше отъ домоу і отъчствиѣ дава напсати сѣ съ мариеж обрѣченжѣ емоу женож сѣштѣж непраздѣнож</p>	<p>Бысть же во дни тыѣ изиде повелѣние ѡ кесара авгѣста написати всю вселенню сѣе написаніе перове бысть владицѣ с'вриею квринію и идѣахъ вси написати сѣ каждо во свои градъ възиде же и іосифъ ѡ галилеи из града назарета во іудеѣ во градъ дѣдовъ іже нарицаетъ сѣ вифлѣеѣмъ зане быти емѣ ѡ домоу и отечества дѣдова напсати сѣ мріеж вѣрѣченою емѣ женою сѣщею непраздною.</p>	<p>Тими днями вийшов наказ від кесаря Августа переписати всю землю. Перепис цей, перший, відбувся, коли Сирією правив Кириній. І йшли всі записатися, - кожний у своє місто. Пішов також і Йосиф з Галилеї, з міста Назарета в Юдею, в місто Давидове, що зветься Вифлєем, бо він походив з дому й роду Давида, щоб записатися з Марією, зарученою своєю, що була вагітна.</p>

² Белей Любомир. Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови. Київ: Темпора, 2015. С. 224

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ, УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗНАНЬ:

1. Коли остаточно розпалася праслов'янська мовна та етнічна спільність? Назвіть причини розпаду праслов'янської мовної та етнічної спільності.
2. Чи засвідчена писемністю праслов'янська мова?
3. Які місцеві різновиди старослов'янської мови виокремлюють дослідники? Як прийнято називати ці різновиди?
4. Укажіть, на основі якого діалекту, як вважають лінгвісти, зроблено перші переклади книг із грецької мови на слов'янську.
5. Чому старослов'янську мову відносять до південнослов'янської мовної групи?
6. Для яких слов'янських племен творили писемність Костянтин і Мефодій? Який живий діалект ліг в основу старослов'янської мови? Які дискусії точилися з цього приводу в палеославістиці?
7. У чому виявився наддіалектний характер першої літературно-писемної мови слов'ян?
8. Чи мала старослов'янська мова ознаки штучності? Які мовознавці називають старослов'янську мову штучною і чому?
9. Чому в основу слов'янських перекладів Святого Письма Кирило й Мефодій поклали солунсько-македонський (південно-македонський) діалект, а не діалект моравських слов'ян?
10. Поясніть, чому книги, перекладені солунськими братами на один із південнослов'янських діалектів, легко зрозуміли західні, а згодом і східні слов'яни.
11. Як у сучасному історичному мовознавстві інтерпретують руську теорію походження старослов'янської мови?
12. Чим була зумовлена поява теорії штучності старослов'янської мови? Чи достаньно обґрунтованим є термін 'штучна' мова стосовно старослов'янської?
13. Чому болгаро-македонські діалекти не змогли забезпечити потреби перекладацької та освітньої діяльності Константина і Мефодія?
14. Назвіть ознаки авторського мовотворення в старослов'янських пам'ятках.
15. Хто став автором теорії про автоський, або кирило-мефодіївський, етап формування старослов'янської мови?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. З академічного фразеологічного словника української мови випишіть 10 – 12 фразеологізмів старослов'янського походження.
2. Поясніть еволюцію лексичного значення слів: благо, грѣхъ, гласъ, прогласъ, вѣра, свѣтъ, дѹхъ, дѹша, даръ, слово, срьдце, ѡзыкъ, боук(в)арь.

Тема № 3. Старослов'янські азбуки

План до опрацювання теоретичного матеріалу:

1. Звукове і числове значення букв кирилиці. Діакритичні знаки.
2. Проблема давності старослов'янських азбук, територія їх поширення.
3. Походження глаголиці.
4. Культурно-історичні передумови появи кирилиці.

Література

Основна

Підручники

- Белей Любомир. Курс старослов'янської мови: Вступ. Писемність. Пам'ятки. Лексикологія. Тексти. Ч. I. Ужгород, 2012. С. 52–70.
- Белей Любомир. Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови. Київ: Темпора, 2015. С. 76–105.
- Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна: Правила української транслітерації церковнослов'янських текстів. Київ: КЖД «Софія», 2012. 112 с.
- Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. Львів: Вид-во Львівського університету, 1964. С. 30 – 70.
- Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. К: Вища школа, 1983. С. 28 – 48.
- Царалунга І. Б. Старослов'янська мова: навчальний посібник. Львів: «Новий Світ», 2000, 2007. С. 11–16. URL: <http://elar.khmnu.edu.ua/jspui/handle/123456789/4579>

- Скаб М. Церковнослов'янська мова української редакції: Історія виникнення та функціонування, графіка, орфографія, фонетика, лексика. Чернівці: Видавничий дім «РОДОВІД», 2014. 340 с.

Лексикографічні джерела

- Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. Львів: Свічадо, 2001. 332 с.
- Белей Л.О. Ім'я дитини в українській родині. Харків: Фоліо, 2010. 283 с.
- Етимологічний словник української мови. В семи томах. Київ: Наукова думка, 1982-1989. Т.1-5
- Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови: У 4 т. Вінніпег; Канада: Волинь, 1979 -1995.
- Українська мова: Енциклопедія. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. Статті: статті «Графіті», «Епіграфіка», «Лігатура», «Диграф», «Діакритичні знаки».
- Скрипник Л.Г. Власні імена людей. Словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2005. 334 с.
- Трійняк І.І. Словник українських імен. Київ: Довіра, 2005. 509 с.

Збірники завдань і вправ

- Гнатюк Л.П. Старослов'янська мова. Практикум: навч. посіб. для студентів філологічних спеціальностей. Київ: 2015. С. 8 – 21.
- Громик Ю.В. Старослов'янська мова. Фонетика: Зб. тест. завд. для студ. філолог. спец. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 54 с.
- Громик Ю. В. Старослов'янська мова. Збірник вправ та завдань: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 10–20.
- Майборода А.В., Коломієць Л.І. Старослов'янська мова. Збірник вправ і завдань. Київ: «Вища школа», 1992. С. 5–12.

Додаткова література

1. Белей Л. Слов'янська місія. *Український тиждень*. 2010. № 21. URL: <http://tyzhden/ua/Publication/3616>
2. Біленька-Свистович Л. В. Церковнослов'янська мова : підручник зі словником. Київ: Криниця, 2000. 334 с.
3. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. Київ: 2007.
4. Висоцький С.О. Київська писемна школа X – XII ст. (До історії української писемності) Львів – Київ – Нью-Йорк: В-во М. П. Коця, 1998.
5. Висоцький С.О. Писемність. Освіта. *Історія української культури*. Київ: 2001. Розділ 9. *Київська Русь*. URL: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult.htm>
6. Власто А.П. Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства. Київ: 2004.
7. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Київ: 2000.
8. Костюк Богдана. Графіті Софії Київської свідчать про тисячолітню давність української мови. Але екскурсантам це не кажуть. *РадіоСвобода*, 30 березня 2019 URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29847400.html>
9. Леута О. І. Старослов'янська мова: Підручник для студентів філол. спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Вища школа, 2001. 255 с.
10. Майборода А.В. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 1975. 294 с.
11. Мельник Я., Лазарович О. Церковнослов'янська мова: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2012. 252 с.
12. Німчук В.В. Київські глаголичні листки. Київ: Наукова думка, 1983. 141 с.
13. Німчук В.В. Літературні мови Київської Русі. URL: <http://izbornyk.org.ua/istkult/ikult02.htm>
14. Німчук В.В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Інститут української мови, 1995. 35 с.
15. Німчук В.В. Проблеми українського правопису XX – XXI ст. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. 116 с.
16. Огієнко І. Повстання азбуки і літературної мови в слов'ян. Вінніпег: 1976.
17. Скаб М. В. Основні правила української вимови церковнослов'янського тексту. *Богословський вісник*: зб. наук. праць. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т. 2010. № 3. С. 112–122.
18. Склярєнко В.Г. До питання про «руські письмена» в житті Костянтина Філософа. *Мовознавство*. 2014. № 2. С. 3–14.
19. Шевельов Ю. Так нас навчали правильних проізнашеній. *Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. Кн. 1. Мовознавство*. Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. С. 325.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ МІНІМУМ:

Алфавіт (альфа – грец. *άλφα* і бета – грец. *βήτα*), азбука (стсл. калька з грец. *αζβουκы*) – сукупність усіх *літер* або *складових знаків*, прийнятих у писемності якої-небудь мови і розміщених у певному усталеному порядку [Г.П. Півторак, ЕУМ, 2004, с. 20].

Глаголиця (від стсл. *глаголь* ‘слово’, *глаголати* ‘говорити’) – одна з найдавніших систем слов'янського письма (азбук) як і кирилиця. Висловлено кілька гіпотез про основу глаголиці: грецький курсив, грецькі магичні й тайнописні знаки, латиниця, давньоєврейське, коптське письмо, рунічні знаки. Безсумнівним є зв'язок більшості літер глаголиці з грецькою графікою,

окремих – із самаритянським різновидом давньоєврейської. Незважаючи на це глаголиця визнається оригінальною графічною системою [В.В. Німчук, ЕУМ, 2004, с. 98]. Літери глаголиці помітно заокруглені з петлями й дугами в рисунках букв [М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с. 30].

Кирилиця – одна з найдавніших систем слов'ян. *письма* (азбук), як і *глаголиця*. Названа на честь творця слов'янської писемності просвітителя Кирила (світське ім'я – Костянтин). Більшість сучасних фахівців вважає, що Кирило бл. 863 року скомпонував глаголицю, яку в давнину іменували куриловицею (кириловицею). Проте, оскільки глаголицю було забуто, старовинну назву перенесено на іншу слов'янську графіку. Кирилиця ґрунтується на грецькому *алфавіті* унціального (уставного) типу. Автор кирилиці невідомий. Є кілька гіпотез про її творця: сам Кирило, Мефодій, пресвітер Костянтин, болгарський цар Симеон тощо. Найімовірніше, що кирилицю склав у кін. 9 – на поч. 10 ст. учень Кирила Климент Охридський, який 893 став архієпископом і розгорнув освітню діяльність у Пд.-Зх. Македонії [Г.П. Півторак, ЕУМ, 2004, с. 20]. Еволюційну теорію походження кирилиці вперше висунув В. Міллер ще в середині 80-х р. ХІХ ст., згодом її підтримали болгарський дослідник Є. Георгієв та український мовознавець С. Висоцький. Детальний аналіз найдавніших пам'яток дозволив науковцям стверджувати, що кирилиця виникла з візантійського уставу, до якого поступово додавали нові – негрецькі – літери на позначення слов'янських звуків, яких не було у грецькій мові [Л.О. Белей. Курс старослов'янської мови, 2012, с. 60 – 63].

Палеографія (від грец. *παλαιός* – давній, старовинний та *γράφω* – писати) – історико-філологічна дисципліна, об'єктом дослідження якої є історія *письма*, його еволюція (переважно на основі давніх пам'яток) та характерні особливості (графічні форми знаків і літер, пропорції та конфігурації їхніх складових частин; місце і частота вживання окремих літер; видів скорочень; шрифтів та ін.) на певних етапах розвитку, вивчення систем тайнопису (криптографії), особливостей оздоблення рукописів і написів (зокрема, орнаментів, мініатюр). Звичайно палеографія вивчає системи літочислення, а також предмети, пов'язані з письмом (матеріали, на які нанесено текст, зокрема пергамен, тканини, берест, папір і філіграні на ньому; знаряддя писання; барвники, зокрема чорнила, за допомогою яких написано чи оздоблено текст; форми оправ книжок тощо). Як окрема дисципліна палеографія виникла в Європі у 18 ст. Уперше термін увів у вжиток французький учений Б. Монфокон, який виділив її з дипломатики (історична дисципліна, що вивчає форми, автентичність, юридичну достовірність історичних документів і грамот). Палеографія допомагає правильному прочитанню текстів, встановленню часу, місця створення й авторства недатованих, нелокалізованих та анонімних пам'яток, виявленню підробок, підтвердженню автентичності текстів [В.В. Німчук, ЕУМ, 2004, с. 452 – 453].

Титло, титла (лат. *titulus*, гр. *τίτλος* „напис”) – надрядковий діакритичний знак у давньогрецькій, латинській, старослов'янській, староукраїнській писемностях, який указував на скорочене написання слів

ЗАВДАННЯ ДЛЯ АУДИТОРНОЇ РОБОТИ:

1. Визначте кількість букв і кількість позначуваних ними звуків у словах старослов'янської мови. Укажіть, які букви позначають два звуки, відзначте випадки фіксації одного звука двома буквами. Зверніть увагу на те, як передається м'якість приголосних на письмі.

❖ чєладь, рѣгати, гавити(сѧ), тояга, кгда, оуповати, борьць, ѡса, ключь, сжсѣдыни, паматниж, явѣ, капище, занк, решти, стоуденьць, алеѡандряннинъ, меджоурамик.

❖ оуброуць, мнозѣ, явлкниє, бокмия, климатъ, роуцьскъ, сѣнмище, ноць, кзеро, дождь, заѡць, звѣздочьтеник, вечеръ, поуьстыниж, обождоу, синк, обояко, гадь, меджоумѣрик.

❖ вечерьна, язъ, жешти, рои, триє, сурискъ, порешти, ѡзыкъ, ягньць, ютрѣ, надежда, ключа, тѡзати, днь, вѣкъ, глагольж, кдиночадь, лють, зиждитель, зелик.

2. Назвіть числове значення букв та їх поєднань у кириличній азбуці.

ї. ѣд. ѡі. вї. кв. ѡа. ѡрд. ѡн. ѡле.

3. Установіть час створення Остромирового Євангелія (1) та напису на камінному надгробку болгарського царя Самуїла (2).

...почахъ же є писати въ лѣто .ѡфѡд.

Написа... (въ) лѣто отъ сѣтворениѣ мира .ѡфа.

ПРИМІТКА. Літочислення в давні часи вели від так званого створення світу, а не від Різдва Христового. Різниця між ними становила 5508 років. Щоб установити реальну дату події, потрібно від дати в старослов'янських пам'ятках відняти 5508. Відтак отримуємо дату відповідно до сучасного літочислення.

4. Поясніть наявність графічних варіантів слів у пам'ятках старослов'янської мови, у текстах церковнослов'янської мови української редакції та в українській мові в різні періоди її розвитку:

❖ Фома тома – фома, ѡнимганъ – тимганъ – фимганъ, ѡаворъ – Фавор – Тавор, анатема – анаѡема, аѡиненскъ – аѡинѣи [Л. Белей, О. Белей. Старослов'янсько-український словник, 2001].

❖ Пилип, Остап, пляшка, Хома, хура, хвиля хвіртка [Див.: Ю. Шевельов. Так нас навчали правильних проізнашеній, 2008, с. 325].

❖ Тадеи, Тома, Варьтоломѣи, Марта, Витания, аромаѡъ – аромафы, катедра, Атон, Атанасій, Теодосій, гр. νάφθα – нафта, вторий (-ый) – полтав. форий, Саваохвтъ, рыхвтма, хвтеологія, Хвтеодоръ, ѡтома – Фтома, Матѡей – Матфтей, ѡеологія-фѡеологія; арифметика – арифѡметика – арифметика -

6. Прочитайте й перекладіть скорочений текст трактату **О писменехъ чръноризца Храбра** про створення першої слов'янської азбуки. Випишіть і розшифруйте слова під титлами. Числівники запишіть словами.

прѣжде оубо словѣне не имѣхъ книгъ. нж чрътами и рѣзами чѣтѣхъ и гатаахъ погани сжце. крѣстивше же сѧ римсками и грѣчьскими писмены. нждаахъ сѧ словѣнскы рѣчь безъ оустроенна. нж како можетъ сѧ писати добрѣ грѣчьскими писмены. бѣ. или животъ. или сѣло. или црковъ. или чааніе. или широта. или гадъ. или ждоу. или юность. или жзыкъ.³ и инаа подобнаа симь. и тако бѣша многа лѣта. по том же члколюбець бѣ строи и всѣ. и не вставлѣж члча рода безъ разоума. нж в'сѧ къ разоумоу приводѧ и спсению. помиловавъ родъ члчъ и посла имь стго квстантина философа нарицаемого кирила. мжжа праведна и истинна. и сотвори имъ .л. писмена и осмь. ова оубо по чиню грѣчьскыхъ писменъ. ова же по словѣн'ствѣ рѣчи. Ѡ прьваго же наченъ по грѣчьскоу. вни оубо алфа. а съ азъ. Ѡ аза начѧтъ ввое.. се же сжтъ писмена словѣнськаа. сицеа подобаетъ писати и глати. а б в г. дроузи же глатъ почто есть. .ли. пѣсмень створилъ. а можетъ сѧ и мен'шимъ того писати. тако же и грѣци .кд. пишжтъ. и не вѣдѧтъ колицѣмъ пишжтъ грѣци. есть во оубо .кд. писменъ. нж не наплѣнѣжт' сѧ тѣми книги.. аще ли въпросиши словѣн'скыа боукара глѧ. кто вы писмена створилъ есть или книги прѣложилъ. то вси вѣдѧтъ. и Ѡвѣщавше рекжтъ. стын квстантинъ философъ нарицаемыи кирилъ. тѣ намъ писмена створи и книги прѣложи. и меѳодіе братъ его. и аще въпросиши въ кое врѣма. то вѣдѧтъ и рекжтъ. тако въ врѣмена михаила црѣ грѣчьскаго. и бориса княза блѣгар'скаго. и растица княза морска. и колецѣ княза влатенска. въ лѣта же Ѡ създанна въсего мира .стѣг. сжтъ же и ини Ѡвѣти. аже и инде речемъ. а нинѣ нѣстъ врѣма. такъ разоумъ братіе бѣ есть далъ словѣнумъ. емоу же слава и чѣсть и дрѣжава и поклонѣніе. нинѣ и присно. и въ бесконечныа вѣкы. амин⁴.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ, УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗНАНЬ:

1. Якими азбуками написано збережені дотепер пам'ятки старослов'янської писемності? Наведіть приклади.
2. Літери якої азбуки – кирилиці чи глаголиці – покладено в основу сучасної української абетки?
3. Які існують гіпотези про давність слов'янських азбук? Назвіть учених-прихильників кожної з гіпотез.

³ Для болгарських писемних пам'яток XIV ст. характерна заміна **ѡзыкъ** на **жзыкъ**.

⁴ Відомості про виникнення писемності у слов'ян подаються за списком 1348 року. [Майборода А.В., Коломієць Л.І. Старослов'янська мова, 1992, с. 7].

4. Наведіть історичні докази, які підтверджують поширену практику записувати мову слов'ян грецькими або латинськими літерами.
5. Яка азбука створена Костянтином – глаголиця чи кирилиця? Назвіть основні докази більшої давності глаголиці?
6. Мова яких пам'яток, глаголичних чи кириличних, більш архаїчна?
7. Якою азбукою написано найдавніші пам'ятки старослов'янської писемності, створені в Македонії?
8. Якою азбукою написано старослов'янські пам'ятки, створені у Східній Болгарії (м. Преслава), де працювали учні Костянтина й Мефодія за царювання Симеона?
9. Назвіть представників Охридського та Преславського центрів старослов'янської писемності. Яка азбука культивувалася в кожному з цих центрів?
10. Про що свідчать палімпсести? Який текст знищено на них – глаголичний чи кириличний? Назвіть відомі слов'янські палімпсести.
11. Глаголичні чи кириличні пам'ятки відбивають більш досконалу техніку перекладу? У чому це виявляється? Про що це свідчить?
12. В чому виявляється оригінальність глаголиці?
13. Хто зі славістів опрацював проблему походження глаголиці?
14. Як склалася доля глаголиці у другому тисячолітті? Назвіть причини занепаду глаголиці. Охарактеризуйте спроби відродити глаголичне письмо.
15. Прокоментуйте теорії та гіпотези, запропоновані славістами XIX – XX ст. стосовно авторства пізнішої азбуки, названої згодом кирилицею?
16. Яка азбука покладена в основу кирилиці? Які докази свідчать на користь такої гіпотези?
17. Які кириличні літери мають безсумнівні відповідники в грецькому уставному письмі?
18. Які звуки слов'янського мовлення вимагали створення нових літер, відсутніх у грецькому письмі? За яким зразком було створено такі літери?
19. Який принцип став основою слов'янської писемності?
20. Який зміст вкладено у назви слов'янських літер, подайте власну інтерпретацію.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Прочитайте акровірш, в якому перші літери рядків утворюють старослов'янську абетку. Випишіть слова з літерами, запозиченими з певними видозмінами з глаголиці. Доберіть до цих слів українські відповідники.

1. **Азъ словомъ симъ молиж са бо҃гоу**
2. **Боже вьсеи твари и зиждигелю**
3. **Видимъимъ и невидимъимъ**
4. **Господа доуха послѣ живжцакго**
5. **Да вьдъхнеть вь срьдьце ми слово**

6. Ёже вждетъ на оуспѣхъ всѣмъ
7. Живѣщимъ въ заповѣдхъ ти
8. Сѣло бо кетъ свѣтильникъ жизни
9. Законъ твои свѣтъ стѣзамъ того
10. Иже ищетъ квангельска слова
11. И проситъ са дары твоѣа прияти
12. И лѣтитъ нынѣ словѣньско плема
13. Къ крыщению обратиша са вси
14. Люди твои нареци са хотѣлице
15. Милости твоѣа боже просятъ сѣло
16. Нѣ мнѣ нынѣ пространо слово даждь
17. Отъче сыноу и прѣсватъи доуше
18. Просащоуемоу помощи отъ тебе
19. Ржцѣ бо свои вѣспрь въздѣж присно
20. Силж прияти и мждрость оу тебе
21. Ты бо дакши достоинъ силж
22. Упостась же всѣкжж цѣлиши
23. Фараонѣа ма зѣловты изѣбави
24. Херовскж ми мѣсль и оумъ даждь
25. У чѣстьнага прѣсватага тронце
26. Печаль моѣж на радость прѣложи
27. Цѣломждрьно да начьнж пьсати
28. Чюдеса твоѣа прѣдивьнага сѣло
29. Шестъкрилатыхъ силж вѣспримъ
30. Шѣствоуж нынѣ по слѣдоу оучителю
31. Имени ю и дѣлоу послѣдоуѣа
32. Гавѣ сътвориж квангельско слово
33. Хвалж въздаѣа троици въ божьствѣ
34. ѡже поктъ всѣкын въздрастъ
35. Юнѣ и старѣ своимъ разоумомъ
36. ѡзыкъ новъ хвалж въздаѣа присно
37. Отъцоу сыноу и свѣтоуемоу доухоу
38. кмоуже чѣсть и дръжава и слава
39. Отъ всеѣа твари и дѣханиѣа
40. Въ всеа вѣкы и на вѣкы аминь⁵

⁵ «Азбучна молитва» Костянтина Преславського, пресвітера болгарського, написана наприкінці IX ст. і реконструйована болгарським дослідником К.М. Куєвим (див.: *Вопросы языкознания*. 1991. № 3). [Цит. за: *Гнатюк Л.П. Старослов'янська мова. Практикум : навч. посіб. для студентів філологічних спеціальностей*. Київ: 2015. 249 с.].

2. Скористайтесь текстом азбучної молитви, щоб заповнити таблицю.

<i>Графічні особливості слова</i>	<i>Приклади</i>	<i>Звукове значення літер старослов'янської кирилиці</i>
<i>Слова, в яких кількість літер більша за кількість звуків</i>		
<i>Слова, в яких кількість літер менша за кількість звуків</i>		
<i>Слова з літерою Ѣ</i>		
<i>Слова з літерою Ѧ</i>		
<i>Слова з літерою ѧ</i>		
<i>Слова з літерами, які позначали редуковані голосні</i>		
<i>Слова з йотованими літерами</i>		
<i>Слова з лігатурами</i>		
<i>Слова з різновидами диграфів</i>		

Змістовий модуль 2. Фонетична система старослов'янської мови

Тема 4. Система вокалізму старослов'янської мови

План до опрацювання теоретичного матеріалу:

1. Класифікація і загальна характеристика голосних звуків старослов'янської мови.
2. Походження голосних старослов'янської мови. Еволюція системи вокалізму в праслов'янський період.
3. Методика визначення позицій голосних **ь, ъ**.
4. Зміни редукованих голосних, засвідчені пам'ятками старослов'янської мови.

Література

Основна

Підручники

- Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. Львів: Вид-во Львівського університету, 1964. С. 87 – 92.
- Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 1983. С. 58 – 68.
- Царалунга І.Б. Старослов'янська мова: навчальний посібник. Львів: «Новий Світ», 2000, 2007. С. 17 – 20. URL: <http://elar.khmnmu.edu.ua/jspui/handle/123456789/4579>

• Скаб М. Церковнослов'янська мова української редакції: Історія виникнення та функціонування, графіка, орфографія, фонетика, лексика. Чернівці: Видавничий дім «РОДОВІД», 2014. 340 с.

Лексикографічні джерела

- Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. Львів: Свічадо, 2001. 332 с.
- Етимологічний словник української мови. В семи томах. Київ: Наукова думка, 1982-1989. Т.1-5
- Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови: У 4 т. Вінніпег; Канада: Волинь, 1979 -1995.
- Українська мова: Енциклопедія. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. Статті: «Деназалізація», «Дифтонг», «Носові голосні», «Назалізація», «Редукція», «Юси».

Збірники завдань і вправ

- Гнатюк Л.П. Старослов'янська мова. Практикум: навч. посіб. для студентів філологічних спеціальностей. Київ: 2015. С. 22 – 32.
- Громик Ю.В. Старослов'янська мова. Фонетика: Зб. тест. завд. для студ. філолог. спец. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 54 с.
- Громик Ю. В. Старослов'янська мова. Збірник вправ та завдань : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 21 – 20.

- Майборода А.В., Коломієць Л.І. Старослов'янська мова. Збірник вправ і завдань. Київ: «Вища школа», 1992. С. 13 – 30.

Додаткова

1. Бевзенко А.Т. Заміна зредукованих [ъ], [ь] у Клоцовому збірнику XI ст. *Мовознавство*. 1985. № 5. С. 51–54.
2. Біленька-Свистович Л. В. Церковнослов'янська мова: підручник зі словником. Київ: Криниця, 2000. 334 с.
3. Булаховський Л.А. Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов: Фонетика праслов'янської мови. Харків: 1927.
4. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. Київ: 1966.
5. Історична граMATика української мови: навч. посібник для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самойленко, І. І. Слинько. Київ: Вища шк., 1980. 318 с.
6. Історія української мови. Фонетика / за ред. В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1979. С. 86 – 96, 119 – 126.
7. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граMATика: навч. посібн. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 248 с.
8. Леута О.І. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 2001. 255 с.
9. Леута О. І. Старослов'янська мова: навчально-методичний комплекс для студентів філологічних спеціальностей / О.І. Леута, О.Р. Гаврилук. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. 300 с.
10. Майборода А.В. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 1975. 294 с.
11. Мельник Я., Лазарович О. Церковнослов'янська мова: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2012. 252 с.
12. Мозер М. Причинки до історії української мови: монографія. Вінниця: Нова книга, 2011. С. 3 – 18.
13. Моренець В.В. Старослов'янська мова: Історична фонетика. Київ: 1973.
14. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Фонетика церковнослов'янської мови. Варшава, 1927, Т. 3. 455 с.
15. Півторак Г. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис). Київ: Наукова думка, 1988. 280 с.
16. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граMATичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.
17. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: 2002. С. 71–75.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ МІНІМУМ:

Вокалізм старослов'янської мови (від лат. *vocalis* – голосний звук) – система голосних фонем мови або діалекту на певному етапі їхнього розвитку. У старослов'янській мові кирило-мефодіївського періоду було одинадцять голосних звуків. За місцем артикуляції в горизонтальному напрямі ротової порожнини вони розподіляються на голосні переднього ([i] – и, [e] – є, [ь] – ъ, [ɛ] – ѣ, [ĕ (ѣ)] – ѣ), середнього ([ы] – ы) та заднього ([у] – оу, ѝ, [o] – о, [ъ] – ъ, [ɔ] – ѳ, [a] – а) рядів. За ступенем наближення спинки язика в напрямі до відповідної частини піднебіння в кожному ряді розпізнаються голосні високого ([i] – и, [ы] – ы, [у] – оу, ѝ), середнього ([e] – є, [ь] – ъ, [ɛ] – ѣ, [o] – о, [ъ] – ъ, [ɔ] – ѳ, [у] – оу, ѝ, [o] – о, [ъ] – ъ, [ɔ] – ѳ) та низького ([ĕ (ѣ)] – ѣ [a] – а) піднесення. За участю носового резонатора голосні старослов'янської мови

поділяють на ротові ([i] – и, [e] – є, [ɤ] – ѣ, [y] – ы, [ě (ѣ)] – ѣ, [u] – оу, ѝ, [o] – о, [ɤ] – ѣ, [a] – а) та носові ([ɛ] – ѣ, [ɔ] – ж), за тривалістю (часокількістю) – голосні повного ([i] – и, [e] – є, [ɛ] – ѣ, [ě (ѣ)] – ѣ, [y] – ы, [u] – оу, ѝ, [o] – о, [ɔ] – ж, [a] – а) та неповного ([ɤ] – ѣ, [ɤ] – ѣ,) творення [М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с. 87].

Редуковані голосні старослов'янської мови – це різновид голосних неповного творення, звучання редукованих коротше від голосних повного творення, тому їх ще називають надкороткими. До редукованих голосних мовознавці зараховують [ɤ] – ѣ, [ѣ] – ѣ, а також [ы] – ы та [i] – и, що постали в праслов'янській мові на місці [ɤ] – ѣ, [ѣ] – ѣ перед *j, *i: **ДОБРЫИ – ДОБРЪИ, СИННИ – СИНЪИ** [М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с. 91 – 92].

Носові голосні старослов'янської мови – це голосні повного творення, вимова яких відрізнялася від артикуляції ротових голосних [o] та [e] тим, що при вимові [ɛ] – ѣ, [ɔ] – ж до резонансу ротової порожнини долучався носовий резонанс. Фонетичне значення ([ɛ] – ѣ, [ɔ] – ж) відкрив О. Востоков, досліджуючи Остромирове Євангеліє. Припущення О. Востокова підтверджується збереженими слідами ([ɛ] – ѣ, [ɔ] – ж) в говірках на батьківщині Константина й Мефодія, а також вживанням у глаголиці для носових голосних лігатур «о+н», «е+н» [М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с. 25, 40, 91 – 92].

Дифтонги праслов'янського періоду (дифтонг від грец. δίφθογγος — «двоголосний»), або двозвук – складний голосний звук неоднорідної артикуляції, що складається з двох елементів, які утворюють один склад, надаючи йому фонетичної цілісності. Праслов'янська мова успадкувала спадні праіндоевропейські дифтонги, які спочатку розрізнялися за часокількістю: *āi – *āi, *ōi – *ōi, *ēi – *ēi, *āu – *āu, *ōu – *ōu, *ēu – *ēu. Ще на ранньому етапі розвитку праслов'янської мови дифтонги втратили розрізнення за часокількістю, а з початком дії закону відкритого складу монофтонгізувались, в результаті чого утворились голосні [i] – i, [e^a] – ѣ, [u] – оу (у), засвідчені пам'ятками старослов'янської мови [М.А. Жовтобрюх, ЕУМ, 2004, с. 144; М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с. 124 – 125].

Дифтонгічні сполучення праслов'янського періоду – звукосполучення голосного і сонорного «голосний+сонант», звукова структура дифтонгічних сполучень нагадує структуру спадних дифтонгів. Рання праслов'янська мова налічувала такі дифтонгічні сполучення: *ām, *ān, *ām, *ān, *ōm, *ōn, *ōm, *ōn, *ēm, *ēn, *ēm, *ēn; *er, *el; *yr, *yl, *yr, *yl; *or, *ol. Дія закону відкритого складу спричинила зникнення дифтонгічних сполучень і появу носових голосних, складотворчих та повноголосні й неповноголосні звукосполуки [Л.О. Белей. Лекції із старослов'янської мови: рукопис; М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с. 125 – 134].

Таблиця 4.1. Система голосних старослов'янської мови

Ряд	передній		середній		задній	
	звуки	літери	звуки	літери	звуки	літери
високе	[i]	и	[ɨ]	ы	[u (y)]	оу, ѱ
середнє	[e]	є			[o]	о
	[ɛ]	ь			[ɔ]	ѡ
	[ɛ̃]	ѣ			[ɔ̃]	ѣ
низьке	[ɛ̃ (ѣ̃)]	ѣ̃			[a]	а

Таблиця 4.2. Старослов'янські голосні звуки монофтонгічного походження

Періоди розвитку мов	МОНОФТОНГИ								Основні зміни в системі монофтонгів
	Праіє.	*ā, *ō	*ǎ, *ǒ	*ē	*ě	*ī	*ĩ	*ū	
Прасл.	*a	*o	*ě (ѣ̃)	*e	*i	*ь	*y(ы)	*ь	
Стсл.	[a] - а	[o] - о	[ě̃] - ѣ̃	[e] - е - є	[i] - и	[ь] - ь	[ы] - ы	[ь̃] - ѣ̃	
Приклади	прасл. *darъ → стсл. даръ, пор.: лат. dōnum, гр. dōron, скр. dadāmi, dānam прасл. *mēra → стсл. мѣра, пор.: лат. metior, лит. mēra								

Таблиця 4.3. Старослов'янські голосні звуки дифтонгічного походження

Періоди розвитку мов	ДИФТОНГИ						Основні зміни в системі дифтонгів
	Праіє.	*āi̯, *āĩ̯	*ōi̯, *ōĩ̯	*ēi̯, *ěĩ̯	*āu̯, *āũ̯	*ōu̯, *ōũ̯	
Прасл. до дії закону відкритого складу	*ǎĩ̯	*ǒĩ̯	*ěĩ̯	*ǎu̯	*ǒu̯	*ěũ̯	
Прасл. після дії закону відкритого складу	*ǒĩ̯		*ěĩ̯	*ǒu̯		*ěũ̯	
Стсл.	*ě̃ - ѣ̃		*i	*u		*'u	
Приклади	прасл. *věньсь, *věнькъ → стсл. вѣньць, лит. vainikas 'вінок' прасл. *ljudъ → стсл. люди, лит. liáudis, нвн. Leute 'люди'						

Таблиця 4.4. Старослов'янські голосні звуки, що виникли в результаті монофтонгізації дифтонгічних сполучень

Періоди розвитку мов	ДИФТОНГІЧНІ СПОЛУЧЕННЯ			Основні зміни в системі дифтонгічних сполучень
Праіє.	*ān, *āp, *ǎn, *ǎp	*ōm, *ōn, *ǫm, *ǫn	*ēn, *ēp, *ēm, *ēp	✓ втрата квантитативної кореляції; ✓ сонант *m змінився в *n; ✓ сонант *n перетворився в додаткову носову артикуляцію попереднього голосного *o або *e; ✓ злиття зникаючого носового сонанта в одну артикуляцію з попереднім голосним.
Прасл. до дії закону відкритого складу	*ǎn	*ǫn	*ēn	
Прасл. після дії закону відкритого складу	*ǫn → *o ⁿ		*ēn → *e ⁿ	
Стсл.	[o] – ѡ		[e] – ѣ	
Приклади	прасл. *desęть → стсл. дѣсѣтъ , лит. dēšimt, лат. decem прасл. *zǫbъ → стсл. зѣбъ , лит. žambas, двн. kamb 'гребінь'			

Таблиця 4.5. Методика визначення редукованих [ъ], [ь]

Позиції редукованих [ъ],[ь]	
Слабка (голосний у слабкій позиції підкреслено)	Сильна (голосний у сильній позиції підкреслено)
➤ В кінці слова: сынъ, гостъ, азъ, соль	➤ Під наголосом: рѣпѣтъ, тѣчѣнъ, чѣстѣнъ
✓ Перед складом з голосним повного творення: кѣто, дѣва, чѣто, бѣрати ✓ Перед складом з редукованими [ъ], [ь] у сильній позиції: жѣрьць, дѣньсь	✓ Перед складом з редукованими [ъ], [ь] у слабкій позиції: дѣждь, отѣць, творѣць

ЗАВДАННЯ ДЛЯ АУДИТОРНОЇ РОБОТИ:

1. За допомогою наведених слів встановіть, яким голосним старослов'янської мови відповідають голосні індоєвропейських мов. Перевірте себе за етимологічним словником. Поясніть походження виділених голосних у старослов'янських словах. Заповніть таблицю:

Реконструкції праслов. м. та праіндоєвр. м.	Старослов. мова	Слова індоєвропейських мов, крім слов'янських	Українські слова та інші слов'янські відповідники до старослов'янських і праслов'янських
псл. *mati іє. *māter	МАТИ	лат. māter; лит. môtė 'жінка, дружина', môtina 'мати'; лтс. mâte; прус. mūti; двн. muoter; нвн. Mutter; англ. mother; дінд. mātar.	укр. мати
	БАГАТИ	дінд. bhānati 'говорить', sabhā 'збори'; вірм. Van 'слово, мова'; дангл. bōian 'хвалитися'	
	БРАТЪ, БРАТРЪ	прус. brāti, braīkai 'брат, братки'; лтс. brātarītis; лат. frater; ірл. brāthir	
	ДОМЪ	лат. domus; дінд. damas	
	ОТЬЦЬ	лат. atta; гот. atta	
	ОЛЪТАРЬ	лат. altāre; двн. Altāri	
	ОГНЬ	дінд. agnis; лит. īgnis; лтс. ugnis	
	ОУХО	лат. auris; лит. ausis; гот. ausō	
	ТОУРЪ	длит. taāras 'зубр'; лат. tauras; дпрус. tauris	
	СЫНЪ	лат. sūnūs; лит. sūnūs; гот. sunus; дінд. sūnūṣ	
	ДЫМЪ	лат. fūmus; прус. dumis; лтс. dūmi; дінд. dhūmāḥ	
	МЫШЬ	лат. mūs; двн., дангл. mūs; нвн. Maus; англ. mouse; дінд. mūṣ	
	ЖИВЪ	лат. vīvus; лит. gývas, gyvata; лтс. dzīvs; дінд. jīvas	
	МИРЪ	лат. mitis; лит. mieras; лтс. miêrs; дінд. mitráḥ	
	НЕБО	лат. nebula 'туман, хмара'; лит. debesis; лтс. debess; дінд. nabhas 'туман, небо'	
	МЕДЪ	лит. medūs; лтс. madus; двн. metu	
	МЪХЪ	лат. muscus; лит. mùsos	

		‘пліснява’; двн. mos	
	ДЪШТИ	лит. dukte; гот. daúhtar; прус. duckti; нім. Tochter	
	МЪГЛА	лит. migla; дінд. mēghaḥ	
	СНѢГЪ	лит. sniėgas; лтс. sniegs; гот. snaiws; нім. es schneit; дпрус. snaugis	
	СѢМѦ	лат. sēmen; лит. sēmenys, sēmens; гот. siana; дпрус. semen; двн. sāmô	
	СВАТЪ	лит. šveñtas; дпрус. swenta	
	КОЛАДА	лат. calendae	
	ЖГЛЪ	лат. angulus	
	ЖГЛЬ	лит. anglis	
	ПЖТО	лит. pántis; дпрус. panto	
	ПЖТЬ	лат. pons, pontis ‘міст’; дпрус. pintis; дінд. panthāṣ ‘дорога’	

2. Поділіть слова на склади. Визначте позиції редукованих звуків у словах.

❖ кратъкъ, льсть, льгати, льстьць, крѣпъкъ, шьпътати, кътто, мъхъ, дъно, дньсь, звѣрь, власть, зълъ, сѣнь низъко, ръжь, вьсьде, вѣньць, цвѣтоноснь, творьць, шипъкъ, пьря, рѣпътъ.

❖ тъчьнь, тьмьныи, сѣхнжти, тѣца, вьсь, вьседьньнь, сѣборъ, небеснь, вьсе, мальцько, кѣназь, дѣва, брьвьно, вѣзати, зѣло, тѣнькъ, тѣмьнь, тѣгда, тѣма, сѣвѣсть, бѣднь, кѣнигѣчии.

❖ жрьчьскъ, кѣнигы, кѣде, чѣстьнь, отьць, сѣмысльнь, пришьльць, причѣтьникъ, дѣци, дѣбрь, пѣтица, тѣмьно, сѣзьдати, дѣска, сѣборьнь, сѣто, сѣтьнь, грѣмъ, пророчнь, мѣдльнь.

3. Прочитайте слова, зробіть висновок, у яких із них звуки [л], [р] є складотворчими. За допомогою етимологічного словника української мови встановіть походження підкреслених слів.

❖ влъкъ, крѣвь, срьдьце, разоумѣнь, жрьдь, рѣпътъ, влъхвь, пользьнь, мрьзость, льгъкъ, дрѣжати, крѣсть, грѣтань, слѣнце, братство.

❖ жрьло, безмѣвник, добро, твьрдъ, островъ, чрьнь, трѣжьникъ, слъза, расхѣтити, рождьство, хрьбѣтъ, плѣкъ, чрьта, брьвь, трѣгъ, трьновъ.

❖ брьвьно, грѣдъ, твьрдъ, длѣжьнь, мрькнжти, прѣстьнь, стратигъ, врьста, влъна, врьхъ, крѣмити, грѣсть, грѣкъ (лат. greacus), грѣчьскъ.

4. Прочитайте і перекладіть уривок тексту Маріїнського Євангелія. Визначте позиції зредукованих. Зробіть графічний і фонетичний аналіз підкреслених слів.

Члвкъ єдинъ сѣтвори вечерѣж и зѣва мѣногы. и посѣла рабѣ свои въ годѣ вечера рѣшти зѣванымѣ градѣте. ѿко оуже готова сѣтъ въсѣ і начаса въкоупѣ отѣрицати са въсѣ. прѣвы рече. село коупихѣ и имамѣ нѣждѣ изити и видѣти є. молиѣ та имѣи ма отѣрочѣна. и дроугы рече женѣ поѣасѣ и сего ради не можѣ прити. и пришѣдѣ рабѣ тѣ повѣдѣ се ѣсподиноу своемоу. тогда разгнѣвавѣ са ѣсподинѣ домоу. рече рабоу своемоу. изиди ѣдро на распѣтиѣ и стѣгны града. і ништаѣж и бѣдѣнымѣ и хромыѣж и слѣпыѣж въведи сѣмо. і рече рабѣ ги выстѣ ѿкоже повелѣ⁶.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ, УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗНАНЬ:

1. Які звуки входили в систему вокалізму старослов'янської мови?
2. Які голосні звуки успадкувала рання праслов'янська мова із індоєвропейської?
3. Назвіть ознаки, якими відрізнялася система консонантизму ранньої праслов'янської мови від праіндоєвропейської і старослов'янської.
4. Назвіть голосні переднього ряду та специфіку їх сполучуваності з приголосними.
5. Які голосні звуки старослов'янської мови мають монофтонгічне походження, а які дифтонгічне?
6. Які приголосні – тверді чи м'які – були перед голосними переднього ряду? Для відповіді на поставлене запитання проаналізуйте слова: шити, лити, село, лѣто, днь, пѣть, десѣть, мѣсто, нести, коупити, ходити, начинати, отѣць, ножѣ, ключѣ, ноцѣ.
7. Які приголосні – тверді чи пом'якшені – були перед голосними непередніх рядів? Для відповіді на поставлене запитання проаналізуйте слова: сѣнѣ, былѣ, слава, дроугѣ, братѣ, домѣ, столѣ, мжжѣ, мждрѣ, сынѣ, идѣ, поѣж, несѣж.
8. Перед якими голосними непередніх рядів могли бути тверді й м'які приголосні? Для відповіді на поставлене запитання проаналізуйте слова: чаша, сама, тѣча, чюдо, чоудо, землѣ, шоумѣ, шюмѣ, женѣ, землѣж, слышати, доуша, овѣцѣж.
9. Поясніть, чому в наведених словах написано ѣ, а не ѣ: ножѣ, вашѣ, отѣць, плацѣ, ключѣ, стражѣ, пѣтицѣ (род. відм. мн.), лоучѣ.
10. Поясніть, чому в наведених словах написано и, а не ѣ: конѣци, овѣци, старѣци, творѣци.

⁶ Майборода А.В., Коломієць Л.І. Старослов'янська мова. Збірник вправ і завдань. Київ: «Вища школа», 1992. С. 42.

11. Поясніть, після яких приголосних уживано ъ, а після яких – ь: столъ, конь, свѣтъ, власть, плодъ, корабль, рабъ, ключь.

12. Укажіть таку пару, в якій один голосний відрізняється від іншого тільки за ступенем підняття спинки язика до відповідної частини піднебіння: ы – ж; ы – а; и – а; оу – ъ; оу – о; ж – оу; ѣ – а; ѣ – ь.

13. Укажіть таку пару, в якій один голосний відрізняється від іншого тільки за ступенем підняття спинки язика до відповідної частини піднебіння: є – ѣ; ѣ – а; ѣ – ь; оу – ѣ; ѡ – ѣ; и – ы; ж – ъ; о – є.

14. Укажіть таку пару, в якій один голосний відрізняється від іншого тільки за часокількістю: ы – ъ; ь – ѣ; ь – и; оу – ъ; ъ – а; ѡ – ь; ж – ъ; ь – є.

15. Укажіть таку пару, в якій один голосний відрізняється від іншого тільки за участю носового резонатора в артикуляції: ж – ъ; ж – оу; ж – а; ж – ы; ѡ – ѣ; ѡ – ь; ѡ – и; ѡ – є.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. У поданих словах знайдіть корінь. Поясніть, чому в коренях одних слів є носові ж або ѡ, а в інших сполучення голосних з носовим приголосним. Наслідком якого процесу є таке написання слів у старослов'янській мові?

жати - жьнж	жати - жьмж
мати - мьнж	начати - начьнж
память - помьнити	клати - кльнж
сѣма - сѣмена	звакати - звьнѣти
врѣма - врѣмена	распати - распьнж
пжто - опона	джти - дѣмж

2. Запишіть старослов'янські відповідники до поданих українських слів, визначте особливості голосних звуків у старослов'янській мові.

Верх, зуб, лоб, борець, дев'ять, мох, мудро, путь, п'ять, руку, м'ясо, зять, трясти, трусити, весь, теля, десять, люблю, рот, б'ю, крию, мию, дуб, собор, творець, тятива, візьму, вию, пнути.

Тема 5. Система консонантизму старослов'янської мови

План до опрацювання теоретичного матеріалу:

1. Загальна характеристика приголосних старослов'янської мови.
2. Походження приголосних старослов'янської мови.
3. Складотворчі звуки ([l], [r] – ръ, ръ, лъ, ль) в старослов'янській мові та методика їх визначення.
4. Зміни сполучень ръ, ръ, лъ, ль, засвідчені пам'ятками старослов'янської мови.

Література

Основна

Підручники

- Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. Львів: Вид-во Львівського університету, 1964. С. 92 – 95.
- Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 1983. С. 69 – 78.
- Царалунга І.Б. Старослов'янська мова: навчальний посібник. Львів: «Новий Світ», 2000, 2007. С. 17 – 20. URL: <http://elar.khmnu.edu.ua/jspui/handle/123456789/4579>

- Скаб М. Церковнослов'янська мова української редакції: Історія виникнення та функціонування, графіка, орфографія, фонетика, лексика. Чернівці: Видавничий дім «РОДОВІД», 2014. 340 с.

Лексикографічні джерела

- Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. Львів: Свічадо, 2001. 332 с.
- Етимологічний словник української мови. В семи томах. Київ: Наукова думка, 1982-1989. Т.1-5.
- Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови: У 4 т. Вінніпег; Канада: Волинь, 1979 – 1995.
- Українська мова: Енциклопедія. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. Статті «Консонантизм», «Приголосні звуки», «Кореляція», «Губні приголосні», «Сонорні приголосні», «Шиплячі приголосні».

Збірники завдань і вправ

- Гнатюк Л.П. Старослов'янська мова. Практикум : навч. посіб. для студентів філологічних спеціальностей. Київ: 2015. С. 33–40.
- Громик Ю.В. Старослов'янська мова. Фонетика: Зб. тест. завд. для студ. філолог. спец. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 54 с.
- Громик Ю. В. Старослов'янська мова. Збірник вправ та завдань: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 30 – 41.
- Майборода А.В., Коломієць Л.І. Старослов'янська мова. Збірник вправ і завдань. Київ: «Вища школа», 1992. С. 31–45.

Додаткова

1. Біленька-Свистович Л. В. Церковнослов'янська мова: підручник зі словником. Київ: Криниця, 2000. 334 с.

2. Булаховський Л.А. Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов: Фонетика праслов'янської мови. Харків: 1927.
3. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. Київ: 1966.
4. Історична граматика української мови: навч. посібник для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самойленко, І.І. Слинко. Київ: Вища шк., 1980. 318 с.
5. Історія української мови. Фонетика / за ред. В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1979. С. 86 – 96, 119 – 126.
6. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посібн. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 248 с.
7. Леута О.І. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 2001. 255 с.
8. Леута О. І. Старослов'янська мова : навчально-методичний комплекс для студентів філологічних спеціальностей / О.І. Леута, О.Р. Гаврилюк. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. 300 с.
9. Майборода А.В. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 1975. 294 с.
10. Мельник Я., Лазарович О. Церковнослов'янська мова: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2012. 252 с.
11. Мозер М. Причинки до історії української мови: монографія. Вінниця: Нова книга, 2011. С. 3 – 18.
12. Моренець В.В. Старослов'янська мова: Історична фонетика. Київ: 1973.
13. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Фонетика церковнослов'янської мови. Варшава, 1927, Т. 3. 455 с.
14. Півторак Г. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис). Київ: Наукова думка, 1988. 280 с.
15. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.
16. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: 2002.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ МІНІМУМ:

Складотворчі звуки [ɟ], [r] в старослов'янській мові – це звуки, які на письмі передавалися у вигляді **рѣ, рь, лѣ, ль** і могли виконувати функцію голосних – утворювати склад, літери **ѣ** та **ь** у таких випадках не позначали звука і вживалися за традицією. Старослов'янським сполученням **рѣ, рь, лѣ, ль** в давньоукраїнській мові та в сучасних східнослов'янських мовах відповідають буквосполучення зворотного порядку, у яких **ѣ** та **ь** позначають о та е: стсл. **грѣло, грѣдѣ, трѣгѣ, врѣхѣ, врѣва, зрѣно, чрѣнѣ, срѣдѣце, длѣгѣ, влѣкѣ, плѣкѣ, тлѣпа** – давньоукр. **гѣрло, гѣрдѣ, тѣргѣ, врѣхѣ, врѣва, зрѣно, чрѣнѣ, срѣдѣце, дѣлгѣ, вѣлкѣ, пѣлкѣ, тѣлпа** (укр. горло, гордий, торг, верх, верба, зерно, чорний, серце, довг, вовк, полк). У старослов'янських пам'ятках буквосполучення **рѣ, рь, лѣ, ль** могли також виражати склад «сонорний+редукований ѣ, ь». Двофонемному складу **рѣ, рь, лѣ, ль** в давньоукраїнській мові та сучасних слов'янських мовах відповідає теж такий порядок у розташуванні звуків «приголосний+голосний»: стсл. **крѣвь, брѣвь, трѣхѣ, крѣстѣ, плѣть, слѣза** – давньоукр. **крѣвь, брѣвь, трѣхѣ, крѣстѣ, плѣть, слѣза** (кров, брова, трѣох, хрест, плоть, слѣза). Наявність двох різних функцій для буквосполучень **рѣ, рь, лѣ, ль** зумовлена їх різною етимологією. Методику визначення складотворчих [ɟ], [r]

подано у таблиці [Л.О. Белей. Лекції із старослов'янської мови: рукопис; М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с. 94 – 95].

Складотворчі в інших слов'янських мовах - складотворчі звуки [ɟ], [r̥], які старослов'янська мова фіксує у вигляді буквосполучень **рѣ, рь, лѣ, ль** збереглися у чеській і словацькій мовах, тим часом у сербській і словенській мові є тільки [r̥]: у чеськ. *vlk, vlna, vrba, vrch, zrno*, словац. *vlk, vrch, zrno*, серб. *vr̄x/vr̄h, z̄r̄no/z̄r̄no*, словен. *vr̄h, z̄r̄no* [Л.О. Белей. Лекції із старослов'янської мови: рукопис; М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с. 94 – 95].

Сонорні приголосні (сонанти) в старослов'янській мові (від лат. *sonorous* – дзвінкий, звучний) – приголосні звуки, при творенні яких голос переважає над шумом. Сонорні приголосні звуки у пам'ятках старослов'янської мови позначено літерами **в, м, н, л, р**. Звук [j] самостійної літери не мав, позначався в кінці слова літерами **и, і**, або був першим компонентом йотованих **ѡ, ѣ, ѥ, ѧ**. Приголосні [w], [ɟ] та [j], [i] співвідносились між собою як фонетичні варіанти, артикуляція яких була дуже близькою одна до одної; при посиленні артикуляції [ɟ] цей звук переходив у [w], а при посиленні артикуляції [i] виникав приголосний [j]. Старослов'янські сонорні **м, н, л, р** формувались двома способами: 1) сонорні без змін успадковані від праслов'янських сонорних та відповідно від праіндоєвропейських; 2) сонорні є результатом тривалих змін праіндоєвропейських складотворчих [l], [m], [r], [n]. В ранній праслов'янський період праіндоєвропейські складотворчі втратили здатність утворювати склад, внаслідок чого перед ними почав розвиватися голосний призвук і утворились спадні дифтонгічні сполучення [im], [ym], [in], [yn], [ir], [yr], [il], [yl], які під дією закону відкритого складу розпались, на їх місці або залишався сонорний, або утворювались нові голосні [Л.О. Белей. Лекції із старослов'янської мови: рукопис; Історія української мови. Фонетика, 1979, с. 76 – 77, 82 – 84; М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с. 99 – 100].

Таблиця 5.1. Склад приголосних звуків старослов'янської мови за походженням

Приголосні звуки старослов'янської мови, успадковані з давньоіндоєвропейського періоду без змін	Приголосні звуки як результат фонетичних змін праслов'янського періоду	Запозичений приголосний звук
*b > [б] б; *p > [п] п; *d > [д] д; *t > [т] т; *g > [г] г; *k > [к] к; *s > [с] с; *z > [з] з; *i̯(j) > [j] і, и; *m > [м] м; *n > [н] н; *l > [л] л; *r > [р] р.	✓ нескладотворчий сонант ɟ змінився в *v > [в] в; ✓ втрата придиховості *b ^h > *b > [б] б; *p ^h > *p > [п] п; *d ^h > *d > [д] д; *t ^h > *t > [т] т; *g ^h > *g > [г] г; *k ^h > *x > [х] х; ✓ втрата білабіального призвука *g ^u , *g ^u h > *g > [г] г; *k ^u , *k ^u h > *k > [к] к; ✓ виникнення [x] – χ із діє. *s;	[ф] – ф, ѱ

	<ul style="list-style-type: none"> ✓ виникнення [с] – с, [з] – з із діє. *k', *g'; ✓ перехід *m в *n; ✓ розчленування дифтонгоїдів *ām, *ān, *ām, *ān, *ōm, *ōn, *ōm, *ōn, *ēm, *ēn, *ēm, *ēn, *er, *el, *or, *ol *ьr, *ьl, *ьr, *ьl, *īm, *īm, *īn, *īn, *īr, *īr, *īl, *īl перед голосним і виникнення сонорних [м] – м, [н] – н, [л] – л, [р] – р; ✓ виникнення м'яких приголосних [н'] – н, [л'] – л, [р'] – р, [с'] – с, [з'] – з, [ц'] – ц, [ш'] – ш, [ж'] – ж, [ч'] – ч; ✓ виникнення вторинного м'якого *l' > [л'] л; ✓ виникнення звукосполучень жд', шт'. 	
--	--	--

Таблиця 5.2. Звукове значення старослов'янських буквосполучень **рѣ, рь, лѣ, ль**

Старослов'янські буквосполучення рѣ, рь, лѣ, ль			
позначали складотворчі [l] і [r]		передавали звукосполучення [po], [lo], [pe], [le]	
пѣнѣ [пѣ-нѣ] рѣвѣ [рѣ-вѣ]	ѣ та ь позначав <u>нуль-звука</u> .	крѣвь [крѣ-вь] плѣть [плѣ-ть]	ѣ та ь – <u>редуковані</u> [o] та [e]
ст.сл. пѣнѣ - укр. повний, ст.сл. вѣлкѣ - укр. вовк, ст.сл. зрѣно - укр. зерно, ст.сл. гѣрдѣ - укр. гордий		ст.сл. крѣвь - укр. кров ст.сл. брѣвь - укр. брова ст.сл. плѣть - укр. плоть ст.сл. слѣза - укр. слеза	

ЗАВДАННЯ ДЛЯ АУДИТОРНОЇ РОБОТИ:

1. Назвіть умови, за яких старослов'янські сполуки рѣ, лѣ, рь, ль між приголосними позначають складотворчий характер плавних р, л.

❖ трѣновыи, грѣтань, стрѣмленикѣ, трѣзжвьць, дрѣзати, крѣстити, тврѣдо, стѣлпѣ, дрѣва, плѣкѣ, врѣста, жрѣтва, срѣпѣ, трѣгѣ, слѣза, врѣхѣ, крѣвь, мрѣзостѣ, скрѣвь, сѣврѣшеникѣ, грѣсть, врѣтѣпѣ, грѣдостѣ, жрѣдѣ, сѣврѣшати, длѣго, крѣзьно;

❖ хытрыць, зрѣно, плѣнѣ, грѣчьскѣ, срѣдьце, трѣжьство, грѣлица, скрѣжьтѣ, крѣстѣ, трѣгѣ, грѣчинѣ, вѣскрѣсати, дрѣжати, млѣва, рѣжь, зрѣцало, грѣмѣ, чрѣпати, грѣдыни, крѣмѣ, црѣкѣвьнѣ, вѣлна, трѣсть, прѣстѣнь, вѣлкѣ, жрѣчьскѣ, сѣврѣховати;

❖ трѣзаникѣ, мрѣзнѣти, орѣлѣ, млѣнни, млѣчати, длѣгота, дрѣжава, трѣпѣливо, тѣлѣкнѣти, длѣжьнѣ, брѣвьно, брѣзо, трѣзжвьць, крѣчьмѣница, крѣчагѣ, тѣлѣшта, чрѣта, сѣврѣстьникѣ, тѣлѣцати, прѣвѣнѣць, крѣстѣнѣ, врѣтѣти сѣ, слѣньце.

2. Порівнюючи слова старослов'янської мови з відповідними формами слів мов індоєвропейської мовної системи, зробіть висновок про те, в яких випадках написання рѣ, лѣ, рь, ль передають складотворчість р, л, а коли р,

л є нескладотворчими. До старослов'янських слів доберіть праслов'янські архетипи та однокореневі слова з української мови.

Реконструкції праслов. мова та праіндоєвр. мова	Старослов. мова	Слова індоєвр. мов, крім слов'янських	Українські слова та слов'янські відповідники до старослов'янських і праслов'янських
псл. *v ^b ŕba 'прут, лозина, стебло' іє. *цег-b(h)- 'гнути, крутити, вертїти' [ЕСУМ, Т1, с. 350] * ^b ŕ > *ŕ	ВРЪБА	лит. v-ĩr-bas, лат. verbēna	укр. верба, лозина; пол. wierzba; чес. vrba; вл. нл. wjerba; болг. върба; схв. врба [ЕСУМ, Т1, с. 350]
	ВРЪСТА	лит. var̃stas	
	ТРЪГЪ	лит. tur̃gus	
	СКРЪБЪ	лит. skurb̃ti	
	ВЛЪКЪ	лит. vil̃kas, гот. wulfs	
	ЖЛЪТЪ	лит. gel̃tas	
	ПЛЪКЪ	лит. pul̃kas	
	СТЛЪПЪ	лит. stuip̃as	
псл. *bry іє. *bhrū [ЕСУМ, Т1, с. 260] *ŕ+голосний	БРЪВЪ	лит. bruvis	укр. брова; пол. brew; чес., сл. brva; вл. browki, brjowka; болг. бърва [ЕСУМ, Т1, с. 260]
	БРЪЗЪ	лит. burzdùs	
	ГРЪСТЬ	лтс. gürste	
	ЖРЪНЫ	лит. gĩrna	
	ЖРЪДЪ	ест. hir̃s	
	ЗРЪНО	лит. žir̃nis, д.прус. syrne	
	ГРЪКЪ	лат. graecus	
	КРЪВЪ	лит. kraũjas, krawian	
	КРЪСТЪ	двн. krist, christ	
	ГРЪДЪ	лат. gurdus	
	ЧРЪВЪ	лит. kirmis̃; дінд. kirmis̃	

3. Якими фонетичними ознаками у старослов'янській мові характеризувалися грецизми? Знайдіть фонетичні ознаки грецького походження слів:

кедръ, архиереи, филиппъ, георгии, гигантъ, ѳома, евангелии, келии, кипарисъ, хероувимъ, ангелъ, египтъ, легеонъ, окианъ, порфира, серафимъ.

4. Випишіть з тексту слова, у яких букви **ѣ, ѥ** позначали редуковані голосні в сильній і слабкій позиції, та буквосполуки **рѣ, рѥ, лѣ, лѥ**, у яких **р, л** були складотворчими.

Не по мнозѣхъ дньхъ събравъ все мнии сынъ отиде на странж далече.

Рече же ѿць къ рабомъ своимъ изнесѣте одеждж прѣвжж и облѣчѣте и и дадите прѣстень на ржжж юго и сапогы на нозѣ и приведше тельць оупитаныи заколѣте и ѣдѣше да веселимъ сѧ яко снъ мои мрътвѣ бѣ и оживѣ изгыбѣ бѣ и обрѣте сѧ (Остромирове Євангеліє)⁷.

Житик іакова чръноризьца. много имы оумиленьє .. бысть нѣкыи отъшъльць. въ веснѣѣмь градѣ. порфѣрионъ нарицаемѣ. именемъ иаковъ. И съ маловрѣменнааго сего житыѧ соукѣтнааго отъврѣгъ сѧ. живе нѣ въ коєи пещерѣ .ѣі. лѣтъ (Супральський рукопис)⁸.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ, УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗНАНЬ:

1. Який приголосний був відсутній у праслов'янській мові, а в старослов'янській мові використовувався тільки в словах грецького походження? Охарактеризуйте цей звук за всіма класифікаційними критеріями.
2. Який звук старослов'янської мови не мав спеціального позначення, а передавався тільки в складі лігатур? Охарактеризуйте цей звук за всіма класифікаційними критеріями.
3. Назвіть старослов'янські африкати. Чи відповідає кількість африкат старослов'янської мови кількості африкат у сучасній українській мові?
4. До якої групи за місцем творення належать усі старослов'янські африкати?
5. Укажіть кількість постійно м'яких африкат у старослов'янській мові. Чи були в старослов'янській мові тверді африкати?
6. На які групи поділяються старослов'янські африкати за співвідношенням голосу й шуму?
7. Які шумні приголосні в старослов'янській мові не утворювали акустичних пар за дзвінкістю/глухістю?

⁷ Цит. за: М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова. Львів: Вид-во Львівського університету, 1964. С. 427.

⁸ Цит. за: М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова. Львів: Вид-во Львівського університету, 1964. С. 418 – 419.

8. Які тверді приголосні у старослов'янській мові не мали парних відповідників серед м'яких?
9. Які м'які приголосні у старослов'янській мові не мали парних відповідників серед твердих?
10. Чим пояснити паралельні старослов'янські написання **шюмъ – шоумъ, чюдо – чоудо, отьцю – отьцоу, мжжь – мжжь, мжжю – мжжоу, ноштъ – ноштъ, лежаштъ – лежаштъ**? Визначте, який варіант написання відбиває давнішу вимову цих звуків.
11. Укажіть усі критерії, за якими класифікують приголосні праїндоевропейської мови. Які розрізнення характерні для мікросистеми праїндоевропейських сонорних?
12. Які розрізнення характерні для мікросистеми праїндоевропейських проривних?
13. Які розрізнення характерні для мікросистеми праїндоевропейських задньоязикових?
14. Які палатальні приголосні були в праїндоевропейській мові?
15. Які приголосні, наявні в сучасних слов'янських мовах та в старослов'янській мові, були відсутні в праїндоевропейській мові?
16. Які приголосні праїндоевропейської мови були без змін успадковані праслов'янською мовою?
17. Опишіть погляди мовознавців стосовно походження праслов'янських фрикативних приголосних *v та *j.
18. З'ясуйте долю праїндоевропейських складових сонорних у праслов'янській та старослов'янській мовах.
19. Чи можна стверджувати, що літери **ъ** або **ь** після **р, л** завжди вказували на складотворчий характер сонорних плавних?
20. Яке звукове значення мали старослов'янські сполучення літер **ръ, лъ, ръ, ль** між приголосними, якщо їм відповідають українські (а також давньоукраїнські та українські діалектні) сполучення [ро], [ло], [ре], [ле]?
21. Яке звукове значення мали старослов'янські сполучення літер **ръ, лъ, ръ, ль** між приголосними, якщо їм відповідають українські (давньоукраїнські та українські діалектні) сполучення [ор], [ол], [ер], [ел]?
22. Чи позначали букви **ъ** та **ь** після **р** та **л** редуковані голосні, якщо в пам'ятках старослов'янської писемності XI ст., тобто після занепаду редукованих, на місці літер **ъ** та **ь** знаходимо **о, є**?
23. Якщо букви **ъ** та **ь** після **р** та **л** указували на складотворчий характер плавних сонорних, то чи можна в пам'ятках старослов'янської писемності XI ст., тобто після занепаду редукованих, на місці літер **ъ** та **ь** знайти **о, є**?
24. Чи позначали букви **ъ** та **ь** після **р** та **л** у наведених словах редуковані голосні звуки: **врѣста, влѣхъ**?
25. У яких сучасних слов'янських мовах зберігаються складотворчі сонорні плавні?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Чим пояснити той факт, що у Зографському Євангелії, де рідко трапляються помилки в уживанні редукованих, після р та л переписувач часто замінює ъ на ь і навпаки?

Пор.: връхъ – връхь, длъгъ – длгь, влъкъ – влъкь, пръвъ – првьъ, слъньце – слньце, скръбъ – скръбь, срѣпъ – срѣпъ, тврѣдъ – тврѣдъ, съмрътъ – съмрътъ, врътъпъ – врътъпъ.

2. З якими фонетичними процесами пов'язане утворення вторинних складотворчих р та л?

Ѣъ крста, врхоу, сръдце, цркве (Зогр. Єв.); кровь, крстителѣ, оутрни, о цркви, милосрдовавѣ, скврнѣштаа (Мар. Єв.); крстѣ (Ассем. Єв.); крста, крстѣ (Зб. Клоца); тврѣдъ, съмръті (Син.пс.), въ црквь, въ срци (Сін. Тр.), въ цркве, въ срце (Сав. кн.).

3. Випишіть з тексту слова, у яких букви ъ, ь позначали редуковані голосні в сильній і слабкій позиції, та слова із буквосполуками рѣ, рь, лѣ, лъ, у яких р, л були складотворчими.

Рече ѣъ притѣчѣ снѣж. подобно естѣ ѣрствие ѣвское ѣлкоу ѣрю. иже изволи съвѣщати слово съ рабы своїми. зачѣнѣшу же емоу сърицати слово. приведе са емоу единѣ длѣжъникѣ тѣмѣ таланѣтъ. и не имѣщю емоу что въздати. повелѣ емоу ѣдѣ продати са. и женѣ и все имѣние свое падѣ же рабѣ онѣ кланѣше са емоу. ѣла ѣи потрѣпи о мнѣ. и все ти въздамѣ. Милосръдовавѣ же ѣъ раба того. отѣпоустѣ и и длѣгѣ отѣдастѣ емоу. и шѣдѣ рабѣ тѣ. обрѣте единого подроѣгѣ своихѣ иже вѣ длѣжънѣ емоу ѣмѣ пѣназѣ. и имѣ его вигаше. и ѣла въздаждѣ ми имѣже еси длѣжънѣ. падѣ же подроѣгѣ онѣ молѣше и ѣла. потрѣпи о мнѣ и въздамѣ ти. онѣ же не хотѣше. нѣ ведѣ и вѣсади въ тѣмьницѣ. донѣдеже въздастѣ всѣ длѣгѣ свої. видѣвѣше же подроѣзи его бываѣщаѣ. съжалиша си зѣло. и пришѣдѣше съказаша ѣви его вса бывѣшаѣ. тогда призѣвавѣ его ѣдѣ ѣла емоу. рабе лѣжавы. вѣсѣ длѣгѣ твоѣ оставихѣ тебѣ. понеже моли ма. не подобаше ли и тебѣ помиловати подроѣга своего. какоже и азѣ тебе помиловахѣ. и прогнѣвавѣ са ѣдѣ его. прѣдастѣ и мѣжителѣмѣ. донѣдеже въздастѣ всѣ длѣгѣ свои⁹.

⁹ Цит. за: М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова. Львів: Вид-во Львівського університету, 1964. С. 416.

Тема № 6. Відображення в старослов'янській мові результатів фонетичних процесів праслов'янської мови.

Закон відкритого складу

План до опрацювання теоретичного матеріалу:

1. Закон відкритого складу. Тенденція до висхідної звучності складів.
2. Монофтонгізація дифтонгів.
3. Рефлексія сполук *tort, *tolt, *tert, *telt; *ort, *olt;
4. Результат змін *dl, *tl. Доля гемінат.
5. Епентетичні редуційні ери в чужих словах.

Література

Основна

Підручники

- Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. Львів: Вид-во Львівського університету, 1964. С. 117–139.
- Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 1983. С. 83–89.
- Царалунга І. Б. Старослов'янська мова: навчальний посібник. Львів: «Новий Світ», 2000, 2007. С. 28–33. URL: <https://elar.khmnu.edu.ua/items/22dbdd07-36b0-4ed8-8b49-de67a555cc86>

- Скаб М. Церковнослов'янська мова української редакції: Історія виникнення та функціонування, графіка, орфографія, фонетика, лексика. Чернівці: Видавничий дім «РОДОВІД», 2014. 340 с.

Лексикографічні джерела

- Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. Львів: Свічадо, 2001. 332 с.
- Етимологічний словник української мови. В семи томах. Київ: Наукова думка, 1982 – 1989. Т.1-5
- Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови: У 4 т. Вінніпег; Канада: Волинь, 1979 -1995.
- Українська мова: Енциклопедія. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. Статті: «Склад», «Складоподіл», «Повноголосся».

Збірники завдань і вправ

- Гнатюк Л.П. Старослов'янська мова. Практикум : навч. посіб. для студентів філологічних спеціальностей. Київ: 2015. С. 48–53.
- Громик Ю.В. Старослов'янська мова. Фонетика: Зб. тест. завд. для студ. філолог. спец. Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 54 с.
- Громик Ю. В. Старослов'янська мова. Збірник вправ та завдань : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 48–50.
- Майборода А.В., Коломієць Л.І. Старослов'янська мова. Збірник вправ і завдань. Київ: «Вища школа», 1992. С. 13–30.

Додаткова

1. Біленька-Свистович Л.В. Церковнослов'янська мова: підручник зі словником. Київ: Криниця, 2000. 334 с.
2. Булаховський Л.А. Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов: Фонетика праслов'янської мови. Харків: 1927.
3. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О.С. Мельничука. Київ: 1966.

4. Історична грамати́ка української мови: навч. посібник для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самойленко, І.І. Слинько. Київ: Вища шк., 1980. 318 с.
5. Історія української мови. Фонетика / за ред. В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1979. С. 86 – 96, 119 – 126.
6. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична грамати́ка: навч. посібн. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 248с.
7. Леута О.І. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 2001. 255 с.
8. Леута О.І. Старослов'янська мова: навчально-методичний комплекс для студентів філологічних спеціальностей / О.І. Леута, О.Р. Гаврилюк. Нац. Пед. Ун-т імені М.П. Драгоманова, Інститут української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 300 с.
9. Майборода А.В. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 1975. 294 с.
10. Мельник Я., Лазарович О. Церковнослов'янська мова: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2012. 252 с.
11. Мозер М. Причинки до історії української мови: монографія. Вінниця: Нова книга, 2011. С. 3 – 18.
12. Моренець В.В. Старослов'янська мова: Історична фонетика. Київ: 1973.
13. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Фонетика церковнослов'янської мови. Варшава, 1927, Т. 3. 455 с.
14. Півторак Г. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис). Київ: Наукова думка, 1988. 280 с.
15. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та грамати́чні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.
16. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: 2002.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ МІНІМУМ:

Закон відкритого складу – звуковий закон праслов'янської мови, за якого звуки в межах складу розташовувалися за принципом висхідної звучності із голосним чи складотворчими [р], [л] в кінці або склад містив один складотворчий сонант [О.І. Крижанівська. Історія української мови, 2010, с. 33].

Закон складового сингармонізму (грец. *syn* – разом і *harmonia* – співзвучність) – фонетична закономірність праслов'янської мови, тобто сполучування звуків у складі за принципом їх однорідності їхньої передньої і непередньої артикуляції: м'які приголосні поєднувалися з голосними передньої артикуляції, тверді – з голосними непередньої артикуляції [Історична грамати́ка української мови, 1980, с. 34]

Тенденція до висхідної звучності – звукові зміни в праслов'янській мові, які перебудували структуру складу в такому напрямі, щоб кожен наступний звук у складі мав більше звучності (сонорності) від попереднього: **о-ко, сы-нъ, мж-дръ, мж-жь-ство** [М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с.117, 134].

Монофтонгізація дифтонгів – складний процес звукових змін, які почали відбуватися в праслов'янській мові до дії закону відкритого складу, завершилися під впливом дії закону відкритого складу і зумовили появу монофтонгів – голосних звуків з артикуляційною та акустичною однорідністю. Старослов'янська мова успадкувала від праслов'янської три звуки, утворені

шляхом монофтонгізації дифтонгів: [i] – i, [e^a] – ѣ, [u] – оу (ү). Праслов'янська мова на початковому етапі налічувала 12 спадних дифтонгів, успадкованих з праіндоевропейської мови. Основні компоненти ранніх праслов'янських дифтонгів розрізнялись за часокількістю: *āi – *āi̇, *ōi – *ōi̇, *ēi – *ēi̇, *āu – *āu̇, *ōu – *ōu̇, *ēu – *ēu̇. На праслов'янському ґрунті кореляція голосних на довгі і короткі поступово зникла (довгі голосні скоротилися і збіглися за звучанням з короткими) внаслідок чого постало чотири коротких дифтонги із спадною інтонацією (*ōi̇, *ēi̇, *ōu̇, *ēu̇), що зумовлювало закриту скрутку складу. Під дією тенденції до висхідної звучності дифтонги або розпались на два окремі звуки, або монофтонгізувались. Перед голосним звуком у середині слова дифтонги збереглися як дві самостійні фонемі: основний компонент дифтонга утворював склад з попереднім приголосним, а нескладовий компонент доєднувався до голосного наступного складу, напр.: **пѣ-ти** 'співати' – **по-ѣ** 'співаю' (прасл. *roǐ-ti – *ro-jǫ). Монофтонгізація відбувалася перед приголосним звуком шляхом асиміляції (акомодації) складового компонента до нескладового, а потім – злиття двох компонентів в один голосний звук, в результаті чого закритий склад перетворився у відкритий, напр.: стсл. **мѣ-на** – лит. mai-nas, стсл. **ви-дѣ** – лит. veidas, стсл. **оу-хо** – лит. ausis, гот. ausō, лат. auris < прасл. *ausis [Л.О. Белей. Лекції із старослов'янської мови: рукопис; Історія української мови. Фонетика, с. 116 – 118; М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с. 124 - 125].

Монофтонгізація дифтонгічних сполучень «голосний+носовий сонант» – фонетична зміна прасл. дифтонгічних сполучень *ām, *ān, *ām, *ān, *ōm, *ōn, *ōm, *ōn, *ēm, *ēn, *ēm, *ēn у носові голосні. Спочатку відбулась редукція вимови кінця слова – носовий сонант *m змінився в *n. Редукція поширилась на всі дифтонгічні сполучення «голосний+носовий сонант». Одночасно довгі голосні зазнали скорочення. Коли почав діяти закон відкритого складу, сонант *n у кінці складу перед наступним приголосним поступово послаблювався і в результаті перетворився в додаткову носову артикуляцію попереднього *o або *e. Таким чином, монофтонгізація дифтонгічних сполучень «голосний+*m,*n» – це злиття зникаючого носового сонанта в одну артикуляцію з попереднім голосним: *ōn>*oⁿ>o, стсл. **ѣ**; *ēn>*eⁿ>e, стсл. **ѣ** [Л.О. Белей. Лекції із старослов'янської мови: рукопис; Історія української мови. Фонетика, с. 75 – 76, 109 – 112; М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с. 125 – 126].

Повноголосся – це термін, яким у мовознавстві називають сполуки -оро-, -оло-, -ере-, що виникли із праслов'янських *or, *ol, *er, *el у позиції між приголосними **під впливом дії закону відкритого складу**. Термін 'повноголосся'

вперше вжив М. Максимович 1880 р. в праці «Исследование о полноголоси». Розвиток повноголосся зараховують до кінця VIII – початку IX ст. У радянських підручниках, у Словнику української мови в 11т. та, на жаль, в деяких сучасних джерелах повноголосся пояснюють як характерну спільну ознаку східнослов'янських мов. Твердження про спільні ознаки

східнослов'янських мов та про 'спільну для трьох братніх народів давньоруську мову' мають політичний підтекст, у якому можна прочитати геополітичні інтереси російського уряду. Глибоке, без політичних та ідеологічних упереджень висвітлення еволюції східнослов'янських діалектів праслов'янської мови і формування української, білоруської та російської мов безпосередньо з діалектних зон праслов'янської мови здійснив Ю. Шевельов [Л.О. Белей. Лекції із старослов'янської мови: рукопис; Історія української мови. Фонетика, с. 119; М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с.127 – 132; Ю. Шевельов. Історична фонологія української мови. Харків: 2002.].

Зміни дифтонгічних сполучень *or, *ol, *er, *el – у праслов'янський період *or, *ol, *er, *el були дифтонгами і в різних діалектах праслов'янської мови мали неоднаковий характер, що закономірно спричинило різні рефлексії у діалектних групах. Зміни дифтонгічних сполучень *or, *ol, *er, *el доцільно за прикладом Ю.Шевельова розглядати саме на матеріалі історичної діалектології, а не на рівні окремих слов'янських мов чи їх груп, бо саме живе діалектне мовлення є первинним різновим спілкування. Так, у південних говорах праслов'янської мови та в прачеськословацьких діалектах дія закону відкритого складу спричинила метатезу *ōr, *ōl, *ēr, *ēl, при цьому довгі голосні *ō та *ē змінилися відповідно в *a та *ě:

*tort > *tōrt > *tart > *trat: прасл. *gordъ > стсл. **градъ**, болг. град, чес. hrad

*tolt > *tōlt > *talt > *tlat: прасл. *golsъ > стсл. **гласъ**, болг. глас, чес. hlas

*tert > *tērt > *trēt (*trĕt): прасл. *bergъ > стсл. **врѣгъ**, болг. бряг, чес. břeh

*telt > *tēlt > *tlēt (*tlĕt): прасл. *melko > стсл. **млѣко**, болг. мляко, чес. mléko¹⁰

У більшості говорів праслов'янської мови довгота зосереджувалась на *r, *l і перетворювала їх на складотворчі звуки, згодом втрата складотворчості сприяла появі призвука після плавних, поступово призвук ставав голосним повного творення подібним до голосного перед *r, *l (*tort > *tořt > *tor^ot > *torot). Повноголосся збереглося в діалектах східного масиву праслов'янської мови, крім деяких новгородських говірок [Див.: Міхаель Мозер. Причинки до історії української мови, 2011, с. 3 – 18].

*tort > *tořt > *tor^ot > *torot: прасл. *gordъ > стсл. **градъ**, укр. город;

*tert > *teřt > *ter^et > *teret: прасл. *bergъ > стсл. **врѣгъ**, укр. берег;

*tolt > *tořt > *toř^ot > *tolot: прасл. *golsъ > стсл. **гласъ**, укр. голос.

Розвиток звукосполучення *eř ускладнився додатковими умовами. Ще до утрати сонорними складотворчої властивості у сполученнях *teřt, *tĕřt відбулася лабіалізація [e] та [ĕ], тобто їх перехід відповідно в [o], [ĕ]. Така лабіалізація викликана асимілятивним впливом лабіальної артикуляції *ř, тільки в позиції після шиплячих, які були послідовно м'які й не могли сполучатися з [o], [ĕ] процес лабіалізації не відбувся. Пор.:

¹⁰ *or, *ol, *er, *el – дифтонгоїди, *t – умовне позначення будь-якого приголосного.

***teĭt > toĭt > *toĭ^ot > *tolot:** прасл. *melko > стсл. **млѣко**, укр. молоко, але: давньоукр. *шеломъ, желобъ*. Коли постійна м'якість перестала бути ознакою шиплячих, у пам'ятках з'явилися варіанти *шоломъ, жолобъ*.

Зміна ***teĭt > toĭt, *tĕĭt > tĕĭt** охопила не тільки східні праслов'янські діалекти, а й ті, на яких згодом сформувалися полабська і кашубська мови [Л.О. Белей. Лекції із старослов'янської мови: рукопис; Історична граматика української мови, 1980, с. 58 – 61]

У пралехітських говорах утрата складотворчості ***ĭ**, ***ĭ̄** супроводжувалась виникненням після них вторинного голосного і редукацією попередніх [o] та [e]:

***tort > *toĕrt > *tor^ot > *trot:** прасл. *gordъ > стсл. **градъ**, укр. город, пол. gród

***tert > *teĕrt > *ter^et > *tret:** прасл. *bergъ > стсл. **брѣгъ**, укр. берег, пол. brzeg

***tolt > *toĭt > *toĭ^ot > *tlot:** прасл. *golsъ > стсл. **гласъ**, укр. голос, пол. głos

***telt > teĭt > *teĭ^et > *tlet:** прасл. *melko > стсл. **млѣко**, укр. молоко, пол. mleko [М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с. 127 – 130; Історична граматика української мови, 1980, с. 58 – 61; В.Г. Скляренко, ЕУМ: 2004, с. 495 – 496; Міхаель Мозер. Причинки до історії української мови, 2011, с. 3 – 18].

Гемінати – це подвійні приголосні в ранній праслов'янській мові, які виступали на стику морфем. Внаслідок дії закону відкритого складу відбулися зміни в складоподілі слова: гемінати утворили сполучення одного складу й на цій підставі злилися в один довгий звук. Щільні гемінати втратили довготу без змін своєї артикуляції: прасл. *jes-si > *je-ssi > *je-si, стсл. **кси**, прасл. *bes stracha > *be-stracha, стсл. **бе-страха**. Змична геміната *tt (із *dt, *tt) при скороченні зазнала дисиміляції і змінилася в *st:

прасл. *sĕdti > *sĕtti > sĕt:i > *sĕsti, стсл. **сѣсти - сѣдѣти**;

прасл. *metti > *met:i > *mesti, стсл. **мести - метж** [М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с. 139 – 140].

Таблиця 6. Зміни праслов'янських дифтонгічних сполучень *or, *ol, *er, *el

Південні говори праслов'янської мови та прачеськословацький піддіалект	Східні говори праслов'янської мови, крім давніх новгородських говірок	Західні говори праслов'янської мови
*tort > *tōrt > *tart > *trat *tolt > *tōlt > *talt > *tlat *tert > *tērt > *trēt (*trĕt) *telt > *tēlt > *tlēt (*tlĕt)	*tort > *toĕrt > *tor ^o t > *torot *tert > *teĕrt > *ter ^e t > *teret *tolt > *toĭt > *toĭ ^o t > *tolot *teĭt > toĭt > *toĭ ^o t > *tolot	*tort > *toĕrt > *tor ^o t > *trot *tert > *teĕrt > *ter ^e t > *tret *tolt > *toĭt > *toĭ ^o t > *tlot *telt > teĭt > *teĭ ^e t > *tlet
прасл. *gordъ > стсл. градъ , болг. град, чес. hrad прасл. *golsъ > стсл. гласъ , болг. глас, чес. hlas прасл. *bergъ > стсл. брѣгъ , болг. бряг, чес. břeh прасл. *melko > стсл. млѣко , болг. мляко, чес. mléko	прасл. *gordъ > укр. город прасл. *bergъ > укр. берег прасл. *golsъ > укр. голос прасл. *melko > укр. молоко	прасл. *gordъ > пол. gród прасл. *bergъ > пол. brzeg прасл. *golsъ > пол. głos прасл. *melko > пол. mleko

ЗАВДАННЯ ДЛЯ АУДИТОРНОЇ РОБОТИ:

1. Поясніть звукові відповідності в таких словах:

ст.-сл. **брѣгъ** – нім. *berg* “гора”;

ст.-сл. **брада** – прус. *bordus*;

ст.-сл. **шлѣмъ** – нім. *helm*;

ст.-сл. **брѣза** – прус. *berze*.

3. Відтворіть праслов'янські форми старослов'янських слів, поясніть зміни, які в них відбулися.

Брата, младъ, градъ, злато, храмъ, глава, гласъ, брѣгъ, рабъ, ладни, млѣко, клати, дрѣво, плѣнъ, владѣти, прахъ, брада, влага, ланни, рало, чловѣкъ, крава, срѣда, врана, брѣза, нравъ, млѣти, король, работа, равенъ.

4. Поясніть походження сполук **ра, ла, рѣ, лѣ** у поданих словах: запишіть їх відповідники з інших слов'янських і неслов'янських мов, відновіть праслов'янські архетипи. Скористайтесь при цьому етимологічними словниками.

градъ, зракъ, грахъ, стража, врати, влѣшти, страна, гладькъ, шлѣмъ, краста, слѣдъ, славни, гражданинъ, грѣхъ, клада, слама, правда, стрѣшти, плѣна, слава, градъ (явище природи), стрѣла.

5. До наведених слів доберіть українські відповідники. Заповніть таблицю.

прасл, врьба, влѣкъ, влѣхвъ, влѣшти, блато, крава, млѣти, врѣмл, крѣма, врьста, жрѣтва, заклати, млѣко, чрьпати, млатъ.

а) рефлексі дифтонгоїдів <i>*or, *ol, *er, *el</i>	б) рефлексі дифтонгоїдів <i>*ьr, ъl, *ьr, *ьl</i>

6. Випишіть слова з повноголоссям. Яким звукосполученням у старослов'янській мові відповідає українське повноголосся?

Середина, кормити, перстень, соромити, мертвий, вертіти, жертва, терновий, городити, заколотити, жердина, веретено, дерзати, гординя, борошно, верста.

7. Порівняйте подані слова. Запишіть їх українські відповідники. Знайдіть корінь слова і поясніть звукові відповідності. З'ясуйте, чому в одних словах

зберігаються сполучення **дл, тл**, а в інших **д, т** випали. Коли відбулось спрощення **д, т** і чим було зумовлене?

Ст. сл.	Давньоукр.	Пол.	Чес.
плелъ	плелъ	plòtł	pletl
рало	рало	radło	rádlo
крыло	крило	skázydło	křídlo
молити	молити	modlić	modliti
галъ	ґалъ	jadł	
мыло	мыло	mydło	mýdlo
палъ	палъ	padł	padl
шьлъ	шьлъ	szedł	
велъ	велъ	wiódł	vedl
свѣтъло	свѣтъло		svétle
седьло	седьло	siodło	sedlo
метъла	метъла	miołta	
гръло	ґръло	gardło	hrdlo
сало	сало	sadło	sádlo

8. Поясніть, чим зумовлене чергування приголосних у наведених парах старослов'янських слів.

Сѣсти – сѣдѣти, вести – ведѣ, власти – владѣ, вѣсть – вѣдѣти, чьсть – чьтѣ, чьтити, мести – метѣ, гнести – гнетѣ, пасти – пасѣ, пасти – падѣ.

9. Прочитайте і перекладіть текст.

въ пон. еѣгѣ. Ѡ мѣа. глѣа .рл. рѣе гѣ притѣчѣ снѣ. подѣвно есть ѣрство нѣсное. ѣлвкоу сѣѣвѣшоу добре сѣма. на селѣ своемъ. сѣпащемъ же чѣлвомъ. приде врагъ его и вѣсѣѣ плѣвелъ посрѣдѣ пѣшеница и утиде. егда же прозѣве трѣва. и плодъ сѣтвори. тогда и ѣвисѣ плѣвелъ. пришедѣше же раби гѣна рѣша емоу. гѣи не добре ли сѣма сѣѣлѣ еси на селѣ своемъ. отѣкждоу ѣвѣ иматѣ плѣвелъ. онѣ же рече имъ. вѣргѣ чѣлвкѣ то сѣтвори. они же рѣша хоцѣши ли да шедѣше изѣберемъ. онѣ же рече ни еда како вѣстрѣзѣще плѣвелѣ. вѣстрѣгнете и сѣ ними пѣшеницѣ. оставите коупѣно расти до жѣтѣвѣ. и въ время жѣтѣвѣ рекѣ жѣтелемъ. шедѣше изѣберѣте прѣжде плѣвелъ. и сѣважѣте ѣ въ снопы. ѣко сѣжеци. а пѣшеницѣ сѣберѣте въ житѣницѣ мож (Мат., гл. XIII, ст. 24 – 30)¹¹.

¹¹ Цит. за: Гнатюк Л.П. Старослов'янська мова. Практикум: навч. посіб. для студентів філологічних спеціальностей. Київ: 2015. С. 225.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ, УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗНАНЬ:

1. Чи однаковим шляхом відбувався розвиток усіх дифтонгоїдів із другим компонентом **r, *l* у позиції перед приголосним?
2. Поясніть зміну дифтонгоїдів **or, *ol, *er, *el* у південнослов'янських діалектах. Які діалекти праслов'янської мови, крім південнослов'янських зазнали таких самих змін?
3. Поясніть, чому сполучення **or, *ol, *er, *el* у праслов'янській та старослов'янській мовах збереглися тільки перед голосним звуком.
4. Чи можна вважати старослов'янські сполучення типу *ор, ол, ер, ел* перед голосним дифтонгоїдами?
5. Поясніть, чому дифтонгоїди **or, *ol, *er, *el* у праслов'янській мові не могли існувати перед приголосним звуком. Яка їх історична доля в цій позиції? Наведіть приклади.
6. Чи в усіх слов'янських мовах розвиток дифтонгоїдів **or, *ol, *er, *el* у середині слова перед приголосним завершився стадією метатези?
7. Чи передбачав розвиток дифтонгоїдів **or, *ol* на початку слова перед голосним стадію метатези?
8. Чи в усіх слов'янських мовах розвиток дифтонгоїдів **or, *ol* на початку слова перед приголосним передбачав стадію метатези?
9. Яким шляхом відбувався розвиток дифтонгоїдів **or, *ol* на початку слова перед приголосним?
10. Яким шляхом відбувався розвиток дифтонгоїдів **or, *ol* на початку слова перед голосним?
11. Зіставте рефлексію **or, *ol, *er, *el* перед приголосним у старослов'янській мові та в діалектах східних слов'ян.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Запишіть старослов'янські та українські відповідники до поданих праслов'янських архетипів. З'ясуйте причини та відновіть послідовність змін дифтонгоїдів **or, *ol, *er, *el*:

**vornъ, *čerda, *gorxъ, *melti, *korsta, *pozorъ, *volstъ, *červo, *ordlo, *storna, *borъсь, *bergъ, *gora, *volděti, *zolto, *ormo, *melko, *golva, *volsъ, *morъ, *gordъ, *prostorъ, *sormъ, *solma, *dervo, *orvъnъ, *kolti, *bolto, *orbъ, *soldъkъ, *porse.*

2. Запишіть праслов'янські та українські відповідники до наведених старослов'янських слів:

краста, власть, краль, чрѣво, прасѧ, клада, грахъ, слама, блато, крава, гладъ, чрѣда, клати, вранъ, длато, врата, млатъ.

3. Запишіть старослов'янські та праслов'янські відповідники до наведених українських слів:

мороз, середа, холод, берег, борода, дерево, через, голос, колос, норв, порох, ворота, веретено, колотити, ворог, горох, короткий, колода, молодий, сторона, мережа.

4. Доберіть до праслов'янських архетипів старослов'янські та українські відповідники. Поділіть слова на дві групи:

а) структури зі звукосполуками **pa, la, rʹb, lʹb**;

б) слова із старослов'янськими складотворчими ([l], [r] – **рʹъ, рʹь, лʹъ, лʹь**).

**zъrno, *morъ, *melti, *korsta, *skъrbъ, *beri, *orvъnъ, *pъrvъ, *volděti, *vornъ, *porsę, *kъrtъ, *mъlva, *orbota, *bermeę, *zъltъ, *gъrdlo.*

Тема № 7. Пом'якшення приголосних у діалектах праслов'янської мови та його наслідки в пам'ятках старослов'янської мови

План до опрацювання теоретичного матеріалу:

1. Пом'якшення приголосних з *j. Доля звукосполук *zj, *sj; *nj, *rj, *lj; «губний +*j».
2. Перше перехідне пом'якшення.
3. Друге перехідне пом'якшення; рефлексія звукосполук *gv, *kv.
4. Третя палаталізація.
5. Доля звукосполук *dj, *tj.

Література

Основна

Підручники

- Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. Львів: Вид-во Львівського університету, 1964. С. 103 – 117.
- Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 1983. С. 95 – 106.
- Царалунга І. Б. Старослов'янська мова: навчальний посібник. Львів: «Новий Світ», 2000, 2007. С. 25 – 27. URL: <http://elar.khmn.edu.ua/jspui/handle/1234@6789/4@79>

• Скаб М. Церковнослов'янська мова української редакції: Історія виникнення та функціонування, графіка, орфографія, фонетика, лексика. Чернівці: Видавничий дім «РОДОВІД», 2014. 340 с.

Лексикографічні джерела

- Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. Львів: Свічадо, 2001. 332 с.
- Етимологічний словник української мови. В семи томах. Київ: Наукова думка, 1982 – 1989. Т. 1-5
- Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови: У 4 т. Вінніпег; Канада: Волинь, 1979 – 1995.
- Українська мова: Енциклопедія. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. Статті «Палаталізація», «Акомодація», «Асиміляція», «Дисиміляція», «Чергування звуків».

Збірники завдань і вправ

- Гнатюк Л.П. Старослов'янська мова. Практикум: навч. посіб. для студентів філологічних спеціальностей. Київ: 2015. С. 53 – 66.
- Громик Ю.В. Старослов'янська мова. Фонетика: Зб. тест. завд. для студ. філолог. спец. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 54 с.
- Громик Ю. В. Старослов'янська мова. Збірник вправ та завдань: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 67 – 77.
- Майборода А.В., Коломієць Л.І. Старослов'янська мова. Збірник вправ і завдань. Київ: «Вища школа», 1992. С. 37 – 45.

Додаткова

1. Біленька-Свистович Л. В. Церковнослов'янська мови: підручник зі словником. Київ: Криниця, 2000. 334 с.

2. Булаховський Л.А. Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов: Фонетика праслов'янської мови. Харків: 1927.
3. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. Київ: 1966.
4. Історія української мови. Фонетика / за ред. В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1979. С. 86 – 96, 119 – 126.
5. Леута О.І. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 2001. 255 с.
6. Майборода А.В. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 1975. 294 с.
7. Мельник Я., Лазарович О. Церковнослов'янська мова: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2012. 252 с.
8. Мозер М. Причинки до історії української мови: монографія. Вінниця: Нова книга, 2011. С. 3 – 18.
9. Моренець В.В. Старослов'янська мова: Історична фонетика. Київ: 1973.
10. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Фонетика церковнослов'янської мови. Варшава, 1927, Т. 3. 455 с.
11. Півторак Г. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис). Київ: Наукова думка, 1988. 280 с.
12. Флайєр М. Четверта палаталізація задньоязикових приголосних в українській мові: Північноукраїнські говори. *Мовознавство*. 1992. № 1. С. 3–10.
13. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.
14. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: 2002.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ МІНІМУМ:

Палатальна артикуляція приголосних – вимова приголосних звуків при такому положенні органів мовлення, якого вимагає артикуляція звука [j], або вимова приголосних шляхом пересування в палатальну зону внаслідок додаткового підняття середньої спинки язика до піднебіння. Палатальна артикуляція приголосних з'явилася під впливом хронологічно різних процесів акомодатії та асиміляції. Результатом палаталізації приголосних у праслов'янській мові стали: а) поява нових приголосних та нових груп приголосних; б) різні типи історичних чергувань. Процеси палаталізації приголосних у пізній період праслов'янської мови спричинили появу диференційних ознак майбутніх слов'янських мов на фонемному рівні [Л.О. Белей. Лекції із старослов'янської мови: рукопис; Історія української мови. Фонетика, с. 88, 94, 119 – 124; М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с.103; Ю. Шевельов. Історична фонологія української мови. Харків: 2002].

Перехідне пом'якшення в праслов'янській мові – це складний процес асимілятивно-дисимілятивних змін, внаслідок якого з'явилися нові звуки, звукосполучення та чергування приголосних [М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с. 103].

Неперехідне пом'якшення в праслов'янській мові – це пом'якшення приголосних, під час якого приголосні звуки зберегли свою основну якість, при цьому в діалектах праслов'янської мови сформувалась кореляція приголосних за твердістю – м'якістю [М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с. 103].

Палаталізація задньоязикових у праслов'янській мові – це пом'якшення приголосних під впливом: голосних переднього ряду, приголосного [j], сонорних [p], [л]. Прийнято розрізняти першу, другу та третю палаталізації задньоязикових, у діалектах різних слов'янських мов вони дали спільні або різні наслідки [Л.О. Белей. Лекції із старослов'янської мови: рукопис; М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с. 106 – 109, 112 – 113; Ю. Шевельов. Історична фонологія української мови. Харків: 2002].

Історичні чергування приголосних у старослов'янській мові – це звукові чергування, зумовлені історичними причинами розвитку протослов'янських діалектів. Історичні чергування приголосних є результатом неперехідного та перехідних палаталізацій. Старослов'янська мова успадкувала від праслов'янської мови такі види історичних чергувань:

- *n – *n', *l – *l', *r – *r': **конъ** – **конь**, **хвала** – **хвалѣж**, **орати** – **орѣж**;
 - *z – *ž', *s – *š': **возити** – **вожж**, **писати** – **пишж**;
 - *g – *ž', *k – *č', *ch – *š': **дрюгъ** – **дрюже**, **чловѣкъ** – **чловѣче**, **доухъ** – **доуша**;
 - *g – *z', *k – *c', *ch – *s': **дрюгъ** – **дрюзѣ**, **дрюзи**, **дрюзѣхъ** **чловѣкъ** – **чловѣцѣ**, **чловѣци**, **чловѣцѣхъ**, **грѣхъ** – **грѣсѣ**, **грѣси**, **грѣсѣхъ**;
 - *b – *bl', *p – *pl', *v – *vl', *m – *ml': **любити** – **любѣж**, **коупити** – **коупѣж**, **ловити** – **ловѣж**;
 - *d – *žd', *t – *št': **видѣти** – **виждж**, **запрѣтити** – **запрѣштж** та ін.
- [Л.О. Белей. Лекції із старослов'янської мови: рукопис; М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, с. Л.О. Белей. Лекції із старослов'янської мови: рукопис; М.Ф. Станівський. Старослов'янська мова, 1964, 103–116].

Таблиця 7.1. Неперехідне пом'якшення

Неперехідне пом'якшення передньоязикових сонорних	
[nj] → [nʲ] → [n':] → [n'] [lj] → [lʲ] → [l':] → [l'] [rj] → [rʲ] → [r':] → [r']	конъ 'початок' – конь 'кінець' хвала – хвалѣж орати – орѣж

Таблиця 7.2.1. Перехідне пом'якшення *z, *s.

Перехідне пом'якшення *z, *s.			
[zj] → [z':] → [zʲ'] → [ž']	*z // *ž'	z//ж'	*vęzati – *vęž'q < *vęzjq вѣзати – вѣжж
[sj] → [s':] → [sʲ'] → [š']	*s // *š'	s//ш'	*nositi – *noš'q < *nosjq носити – ношж

Таблиця 7.2.2. Перше пом'якшення задньоязикових

Умови пом'якшення		Результат пом'якшення	
*g	*j;	*ž'	*logjo > стсл. ложе
*k	*i < *ī; *ь;	*č'	*prītъkja > стсл. притъча
*ch	*ě(ѣ) < *ē	*š'	*duchja > стсл. душа

Таблиця 7.2.3. Друге пом'якшення задньоязикових

Умови пом'якшення		Результат пом'якшення	
*g	*ě(ѣ) < *oi, *ai, *i < *oi	*dz' → *z'	*drugoi > дроугъ - дроузѣ (друг - на другові)
*k		*c'	*koīna > *cēna > цѣна (ціна), лит. kaina
*ch		*s'	*grěchoi > *grěsi > грѣхъ - грѣси (гріх - гріхи)

Таблиця 7.2.3. Третє пом'якшення задньоязикових

Умови пом'якшення		Результат пом'якшення	
*e, *ě, *i, *ь, *ѣ, *r, *l.	*g	*dz' > *z' :	*dvigati > двизати, *osęgati > осазати, *tręgati > трьзати
	*k	*c' :	*věnkъ > вѣньць, *mrękati > мрьцати, *tlękati > тльцати
	*ch	*s' :	*vъche > *vъse > вьсе, *vъchakъ > *vъs' акъ > вьсакъ

Таблиця 7.2.4. Доля звукосполук «губний + *j» на межі кореня і суфікса

Палаталізація губних	Результат палаталізації			
	прасл.	стсл.	укр.	пол.
*bj > *b' :> *b ^l > *bl'	*lubjǫ	люблѣж	люблю, діал. люб'ю	lubię
*rj > *r' :> *r ^l > *rl'	*kupjǫ	куплѣж	куплю, діал. куп'ю	kupię
*vj > v' :> *v ^l > vl'	*lovjǫ	ловлѣж	ловлю	lojwię
*mj > *m' :> *m ^l > *ml'	*zemja	землѣа	земля	ziemia

Таблиця 7.2.5. Доля звукосполук *dj, *tj.

Палаталізація *dj, *tj.		Результат палаталізації		Ареал поширення	
*dj > *d'j > *medja	*d' :>	*d ^z ' →	→ ж	укр. межа	сх. діал. прасл. м.
			→ жд	стсл. межда, болг. межда	
			→ ѣ	серб. мѣја	
			→ ј	словен. meja	
		*d ^z ' →	→ dz	п. miedza, слов. medze	зх. діал. прасл. м.
			→ z	ч. meze, луж. mieza	
*tj > *t'j > *světja	*t' :>	*t ^s ' →	→ ч	укр. свічка	сх. діал. прасл. м.
			→ шт	стсл. свѣшта, болг. свешт	
			→ ѣ	серб. свѣја	
			→ ѣ	словен. sveča	
		*t ^s ' →	→ c	п. swieca, слов. svieca ч. svíce, луж. swěca	зх. діал. прасл. м.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ АУДИТОРНОЇ РОБОТИ:

1. Назвіть, які причини зумовили чергування звуків **з:ж**, **с:ш** у наведених парах слів. Відтворіть праслов'янські архетипи звуків, які зазнали змін.

писати – пишж, возити – вожж, проньзити – ножь, мазати – мажж, грозити – грожж, вазати – важж, носити – ношж, ноша, просити – прошж.

2. Із наведених пар слів выпишіть ті слова, у яких задньоязикові зімкнені приголосні змінилися у передньоязикові шиплячі. Поясніть причини таких змін, окресліть період і територію дії цієї закономірності.

Зразок:

Чловѣчьство – звук [к] змінився на [ч] перед [ь], як результат дії першої палаталізації.

Чловѣкъ – чловѣчьство, **доухъ** – доушьнъ, **грѣхъ** – грѣшьникъ, **пророкъ** – пророчє, **страхъ** – страшьнъ, **ходъ** – шьдъ, **око** – очи, **оухо** – оуши, **къто** – чьто, **могж** – можеш, **ликъ** – обличити, **лъгж** – лъжеши, **дрюгъ** – дрюже, **къи** – чии, **нога** – ножька, **длъгъ** – длъженъ, **влъхвъ** – влъшве

3. Поясніть умови, за яких стало можливим чергування г, к, х із з, ц, с.

Дрюгъ – дрюзи, **рѣка** – рѣцѣ, **брѣгъ** – брѣзи, **мъногъ** – мънози, **влъкъ** – влъци, **къто** – цѣмь, **пастоухъ** – пастоуси, **чловѣкъ** – чловѣци, **доухъ** – доуси.

4. Порівнявши старослов'янські слова з їх відповідниками в інших індоєвропейських мовах, поясніть умови третьої палаталізації задньоязикових:

ст.сл. **стъза** – лит. stiga

ст.сл. **къназь** – д.-в.-нім. kuning

ст.сл. **пѣназь** – д.-в.-нім. pfenning

ст.сл. **вѣньць** – лит. Vainikas

5. На прикладі наведених слів старослов'янської мови назвіть зміни, які відбулися в системі приголосних у період існування праслов'янської мови.

Послоушьнъ, **блюдо**, **виждж**, **вожж**, **погоубленъ**, **лицє**, **обличити**, **свѣшта**, **очи**, **люблж**, **оуши**, **даждь**, **доушьнъ**, **доуси**, **землж**, **позлаштєнъ**, **насаждати**, **грожж**, **ловлж**, **коуплж**, **чловѣчьскъи**, **каплж**, **чловѣци**, **лижж**, **страшьнъ**, **пишж**, **топлж**, **мажж**, **хождж**.

6. Визначте походження шиплячих і свистячих у поданих словах:

пастуси, князи, юнець, срьдце, градец, пастуше, ловць, княже, о
вѣнцѣ, мѣсць, ученици, тьмьница, въ страсѣ, отьць, отьче, жена,
сѣзрѣцати, пѣназь, кладазь, нарицати, польза, дѣвица, рѣцѣ, князь,
пѣтица, вражини, длѣженъ, зрьно, мѣнози, цѣзарь, цѣна, роучьнии,
трѣзати, очи, слѣньце, ножька, овьца, ножь, дѣша, чрьница, сѣша.

7. Запишіть слова у таблицю.

❖ капа, боура, медвѣдь, дѣти, тлѣшта, тѣшта, одежда, погоублѣж,
сестрѣница, сѣштѣж, вѣплѣ, дѣждѣ, плаштаница, девать, нѣжда,
мѣсць, свѣшта, стѣза, жилиште, дѣднѣ.

❖ рѣка, господжа, рѣжж, гражданинъ, хожденик, дышж, дрѣмлѣж, поле,
цвѣтъ, мѣсть, стѣблик, томлѣж, море, црѣкы, сѣплѣж, тѣло, длань,
власть, вратарь, варити, доуша, прорицати.

Звукова структура старослов'янських слів відбиває	
А) наслідки перехідної йотової палаталізації	Б) наслідки неперехідної палаталізації

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ, УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗНАТЬ:

1. Скільки палаталізацій зазнали приголосні в праслов'янській мові? Назвіть умови кожної з цих палаталізацій.
2. Поясніть різницю між перехідною та неперехідною палаталізаціями.
3. Яка палаталізація – перехідна чи неперехідна – супроводжувала розвиток усіх приголосних, крім задньоязикових, у позиції перед голосними переднього ряду?
4. Поясніть, чому в праслов'янській мові рано зник постконсонантний *j.
5. Скільки палаталізацій зазнали задньоязикові під впливом наступних голосних переднього ряду? Перехідними чи неперехідними були ці палаталізації?
6. Як у старослов'янській мові розрізнити наслідки першої та йотової перехідних палаталізацій задньоязикових? Поясніть на прикладах.
7. Поясніть, чому в словах **чръвь**, **чръпати**, **жрътва**, **жльтъ** у праслов'янській мові відбулася перша перехідна палаталізація задньоязикових, а в старослов'янській мові безпосередньо після м'яких шиплячих голосного переднього ряду нема.
8. Чому в словах **жрѣвьць**, **жрѣвни**, **чрѣсла**, **чрѣво** у праслов'янській мові відбулася перша перехідна палаталізація задньоязикових, а в

старослов'янській мові безпосередньо після м'яких шиплячих голосного переднього ряду нема.

9. Поясніть, чому в словах **чюдо, чюти** у праслов'янській мові відбулася перша перехідна палаталізація задньоязикових, а в старослов'янській мові безпосередньо після м'яких шиплячих голосного переднього ряду нема.

10. Наведіть приклади зміни сполучень типу «приголосний + *j» у ранній праслов'янській мові.

11. Звукова структура котрих слів включає **ѣ** або **и** дифтонгічного походження?

жрѣвьць, сапози, врѣгъ, срѣда, звѣзда, мрѣжа, зѣло, чловѣци, жениси, цѣль.

12. Якщо перше і друге перехідне пом'якшення в необхідних позиційних умовах відбувалося строго послідовно, то чи спостережено таку послідовність при третій палаталізації? Наведіть приклади.

13. Як у старослов'янській мові розрізнити наслідки другої та третьої перехідних палаталізацій задньоязикових? Поясніть на прикладі.

14. Назвіть наслідки зміни сполучень «*d, *t + *j» у пізній праслов'янській мові. Наведіть приклади.

15. Які типи пом'якшення приголосних відбулися після дії закону відкритого складу?

16. З'ясуйте причини відсутності наслідків перехідних пом'якшень задньоязикових:

кедръ, архирен, георгии, гигантъ, євангелик, келиа, кипарисъ, хероувимъ, ангелъ, єгуптъ, легєонъ, окиганъ

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Напишіть старослов'янські відповідники до наведених праслов'янських архетипів. Прокоментуйте зміни приголосних:

***l̥stj̥o, *dyx̥ēti, *r̥ězj̥o, *m̥l̥k̥ēti, *v̥ърj̥ь, *k̥rik̥ēti, *storgja, *s̥ěkja, *m̥n̥og̥stvo, *suxja, *klonj̥o, *kozja, *xotj̥o, *bjudo, *sadj̥o, *slug̥ьba *lovj̥o, *strax̥ьn̥ь *n̥odja, *plakj̥o, *vodj̥ь, *drug̥ьsk̥ь, *suxiti, *s̥ьkortj̥o, *sv̥ětja, *kupj̥o, *gr̥ěx̥ьnik̥ь, *slugj̥o, *nozj̥ь, *gen̥o, *volja, *k̥ędo, *ljubj̥o, *gena, *nosja, *slyx̥ēti, *xodj̥o, *drugiti, *tixina *pisj̥o, *vidj̥o, *zemja, *pogubj̥o, *gordj̥ēnin̥ь, *s̥ьmotrj̥o.**

2. Використовуючи етимологічний та старослов'янсько-український словники, доберіть до праслов'янських архетипів українські відповідники. Опишіть алгоритм фонетичних змін у групах приголосних з *j:

***iskj̥o, *prigvozdj̥o, *pleskj̥o, *pustj̥o, *s̥ьblaznj̥o, *mysl̥jenije*, gostj̥o, *t̥ьstja, *d̥ьz̥dj̥ь, *kr̥ьstj̥en̥ьje.**

3. Доведіть, що наведені слова історично утворені від одного кореня:

ціна – каятися; город – жердина; горіти – жар, князь – нім. König, церква – нім. Kirche.

ВАРІАНТИ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

ВАРІАНТ 1

1. Які кириличні букви кирило-мефодіївської доби відсутні в сучасному українському алфавіті? Чому?

2. Поділити слова на дві колонки із складотворчими **р, л** і без них. У всіх словах визначити позицію голосних неповного творення.

жньць, звонъ, длъгъ, днь

3. Встановіть процес виникнення сполук **ра, ла, рѣ, лѣ** у старослов'янській мові:

краль, братръ, млѣко

4. Поясніть походження звуків **з** і **ц** у наведених словах:

юньць, чловѣци, кѣнази

5. Перепишіть і перекладіть уривок тексту. Зробіть фонетичний аналіз підкресленого слова.

Члвкъ єдинъ сътвори вечерѣ великѣ и зва мѣногы (Мар. Єв.)

ВАРІАНТ 2

1. До якої мовної групи належить старослов'янська мова. Які ознаки про це свідчать?

2. Поділити слова на дві колонки із складотворчими **р, л** і без них. У всіх словах визначити позицію голосних неповного творення.

крѣвь, стлѣпъ, дньсь, вѣзѣвѣ

3. Встановіть процес виникнення сполук **ра, ла, рѣ, лѣ** у старослов'янській мові:

врата, работа, стрѣгѣ (стережу)

4. Поясніть походження звуків **ж** і **ш** у наведених словах:

враже, ножь, доуша

5. Перепишіть і перекладіть уривок тексту. Зробіть фонетичний аналіз підкресленого слова.

и послѣла рабѣ свои въ годѣ вечера рѣшти зѣванымъ градѣте (Мар.Єв.)

ВАРІАНТ 3

1. Поясніть, що означають терміни «старослов'янська мова» і «церковнослов'янська мова».

2. Поділити слова на дві колонки із складотворчими **р, л** і без них. У всіх словах визначити позицію голосних неповного творення.

чрѣта, правѣдныи, отѣць, срьдѣце

3. Встановіть процес виникнення сполук **ра, ла, рѣ, лѣ** у старослов'янській мові:

гласъ, чрѣво, градъ (город)

4. Поясніть походження звуків **з** і **ц** у наведених словах:

градьць, стъза, срьдьце

5. Перепишіть і перекладіть уривок тексту. Зробіть фонетичний аналіз підкресленого слова.

пръвы рече ємоу село коупихъ и имамъ нжджъ изити и видѣти є
(Мар.Єв.)

ВАРІАНТ 4

1. Чому старослов'янську мову не можна вважати штучною мовою?

2. Поділити слова на дві колонки із складотворчими **р, л** і без них. У всіх словах визначити позицію голосних неповного творення.

млънии, длъжникъ, зрно, чьстьнъ

3. Встановіть процес виникнення сполук **ра, ла, рѣ, лѣ** у старослов'янській мові:

рало, врѣгж (бережу), **врати**

4. Поясніть походження звуків **ж** і **ш** у наведених словах:

чн, прошж, ноша

5. Перепишіть і перекладіть уривок тексту. Зробіть фонетичний аналіз підкресленого слова.

молижъ тѣ имѣи ма отърочъна (Мар.Єв.)

ВАРІАНТ 5

1. Яка з двох азбук була створена братами Константином і Мефодієм?

2. Поділити слова на дві колонки із складотворними **р, л** і без них. У всіх словах визначити позицію голосних неповного творення.

онъ, чьто, прьстьъ, вѣньць

3. Встановіть процес виникнення сполук **ра, ла, рѣ, лѣ** у старослов'янській мові:

лакътъ, мразъ, чрѣда (череда)

4. Поясніть походження звуків **з** і **ц** у наведених словах:

врази, тъмьница, лице

5. Перепишіть і перекладіть уривок тексту. Зробіть фонетичний аналіз підкресленого слова.

и другы рече сжпржгъ воловъныхъ коупихъ пѣтъ (Зоґр. Єв.)

ВАРІАНТ 6

1. Запишіть цифрами: **.ѣі., .ќд., .ѣрд.** Прокоментуйте числове значення літер кирилиці.

2. Поділити слова на дві колонки із складотворчими **р, л** і без них. У всіх словах визначити позицію голосних неповного творення.

градьць, мъгла, чрьвь, сѣнъ

3. Встановіть процес виникнення сполук **ра, ла, рѣ, лѣ** в старослов'янській мові:

ладни, орачь, длань

4. Поясніть походження звуків **ж і ш** у наведених словах:

лѣжа, пастоуше, важж

5. Перепишіть і перекладіть уривок тексту. Зробіть фонетичний аналіз підкресленого слова.

азѣ глаголюхъ вамѣ просите и дастъ самъ вамѣ (Мар. Єв.)

ВАРІАНТ 7

1. Установіть час створення першої слов'янської азбуки відповідно до свідчень чорноризця Храбра: **Ѡтѣг**.

2. Поділити слова на дві колонки із складотворними **р, л** і без них. У всіх словах визначити позицію голосних неповного творення.

пришьльць, пользынь, грѣдѣ, сынѣ

3. Встановіть процес виникнення сполук **ра, ла, рѣ, лѣ** у старослов'янській мові:

равѣ, орати, срамѣ

4. Поясніть походження звуків **з і ц** у наведених словах:

польза, творьць, рѣць

5. Перепишіть і перекладіть уривок тексту. Зробіть фонетичний аналіз підкресленого слова.

блажени изгнани правѣды ради яко тѣхѣ єсть царствіє небескоє
(Остр. Єв., нагірна проповідь Ісуса Христа)

ВАРІАНТ 8

1. Охарактеризуйте надрядкові знаки у кириличних текстах.

2. Поділити слова на дві колонки із складотворними **р, л** і без них. У всіх словах визначити позицію голосних неповного творення.

рѣтъ, полѣ, чрьнь, крѣмити

3. Встановіть процес виникнення сполук **ра, ла, рѣ, лѣ** у старослов'янській мові:

гладѣкъ, слама, младѣ

4. Поясніть походження звуків **ж і ш** у наведених словах:

отче, чѣто, кѣнажити

5. Перепишіть і перекладіть уривок тексту. Зробіть фонетичний аналіз підкресленого слова.

приде врагѣ и всѣ плѣвелѣ по срѣдѣ пшеница и отиде
(Зогр. Єв.)

ВАРІАНТ 9

1. Які азбуки лягли в основу кирилиці?

2. Поділити слова на дві колонки із складотворчими **р, л** і без них. У всіх словах визначити позицію голосних неповного творення.

ТЬМЬНИЦА, ВЪНЪ, ЗЪВАТИ, СКРЪБЪ

3. Встановіть процес виникнення сполук **ра, ла, рѣ, лѣ** у старослов'янській мові:

СТРѢЛА, СЛАВНИ (солов'ї), **КРАВА**

4. Поясніть походження звуків **з** і **ц** у наведених словах:

ДѢВИЦА, ТРЪЗАТИ, ЦѢМЪ

5. Перепишіть і перекладіть уривок тексту. Зробіть фонетичний аналіз підкресленого слова.

ИЕРЕН ЕТЕРЪ СЪХОЖДАШЕ ПЖТЬМЪ ТѢМЪ

ВАРІАНТ 10

1. Чи були Константин і Мефодій в Україні?

2. Поділити слова на дві колонки із складотворчими **р, л** і без них. У всіх словах визначити позицію голосних неповного творення.

СТАПЪ, МЪСТИТИ, ВРЪХЪ, МЛЪВА

3. Встановіть процес виникнення сполук **ра, ла, рѣ, лѣ** у старослов'янській мові:

ГОРѢ, КЛАТИ, ПРАВЪ (норов, характер)

4. Поясніть походження звуків **ж** і **ш** у наведених словах:

ГРОЖЖ, КЪНАЖЕ, ДОУШЬНЪ

5. Перепишіть і перекладіть уривок тексту. Зробіть фонетичний аналіз підкресленого слова.

ОТЧЕ СЪГРѢШИХЪ НА НЕБО И ПРѢДЪ ТОВОЖ (Остр.Єв.)

ФОНЕТИКО-ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Фонетико-етимологічний аналіз – це характеристика звукового складу старослов'янських слів в історичному аспекті.

1. Записати слово орфографічно та в транскрипції. З'ясувати співвідношення звуків та літер.

2. Поділити слово на склади й охарактеризувати їх.

3. Описати вимову старослов'янського слова в українській редакції.

4. Охарактеризувати голосні звуки: ряд, піднесення, лабіалізація, участь носового резонатора в артикуляції, тривалість (часокількість), наголос.

5. Охарактеризувати приголосні звуки: за співвідношенням голосу і шуму, за місцем творення, за способом творення, за твердістю і м'якістю.

6. Підібрати відповідники з інших мов, реконструювати праслов'янський архетип.

7. Пояснити походження звуків старослов'янської мови, їх еволюційний розвиток у праслов'янський період.

8. Описати фонетичні зміни звуків, історичні чергування та причини, що їх зумовили, наслідки в українській мові, зафіксовані у старослов'янських пам'ятках української редакції.

Зразок:

1. **сръдьце** – [срд 'ьц'е]. У слові 7 букв і 6 звуків. Звуків менше, ніж букв, бо літера ь при складотворчому [r] не позначала звука.

2. [с_г-д'ь-ц'е]: [с_г] – відкритий, прикритий, наголошений, двозвуковий; [д'ь] – відкритий, прикритий, ненаголошений, двозвуковий; [ц'е] – відкритий, прикритий, ненаголошений, двозвуковий.

3. На території України XI – XIIIст. прочитувалось [сёрдце], про це свідчать графічні варіанти: **сръдьце, срьдьце сьрьдьце**.

4. Голосні звуки: [ь] – переднього ряду, середнього піднесення, редукований, нелабіалізований, ненаголошений; [е] – переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

Складотворчий: [r].

5. Приголосні звуки: [с] – шумний, глухий, передньоязиковий, щілинний, твердий; [д'] – шумний, дзвінкий, передньоязиковий, зімкнений, м'який; [ц'] – шумний, глухий, передньоязиковий, африката, м'який.

6. Старослов'янському складотворчому [r] в інших індоєвропейських мовах відповідає звукосполучення «голосний +сонорний» – лат. cor, cordis, гр. kardía, лит. širdis, чes. srdce, отже, на місці складотворчого [r] в ранній праслов'янській період був дифтонгоїд [ь(ь)r > ^{ь(ь)}r]. Старослов'янський [ц'] є результатом третьої палаталізації задньоязикових. Звук [с] з'явився як наслідок найдавнішої палаталізації *k перед *e, *i, *i̇.

Праслов'янський архетип *s^{ь(ь)}rdьko < праінд. *kr̥d-

7. Після занепаду редукованих в українській мові група приголосних [рдц] зазнала спрощення – укр. *серце*.

ТЕМИ ДОПОВІДЕЙ¹²

1. Початки писемності в Україні.
2. Гіпотези про походження писемності в слов'ян.
3. Писемність Київщини в X – XII ст.
4. Лексикографія старослов'янської мови.
5. Структура та принципи побудови старослов'янсько-українського словника Л.О. Белея та О.О. Белея.
6. Слов'янські апостоли св. Кирило та Мефодій.
7. Загальна характеристика перших літературних мов у Європі.
8. Перші синтетичні праці про старослов'янську мову.
9. Вшанування пам'яті св. Кирила та Мефодія.
10. Літерно-звукове письмо та його типи в системі індоєвропейських мов.
11. Порівняльна характеристика абеток кирилиці і глаголиці.
12. Порівняльна характеристика графіки старослов'янських пам'яток із графічною системою сучасної української мови.
13. Вплив старослов'янської мови на сучасні слов'янські мови.
14. Іван Огієнко і старослов'янська мова.
15. Іван Франко і старослов'янська мова.
16. Псевдолінгвістичні маніпуляції в історії старослов'янської мови та їх наслідки.
17. Причини маргіналізації старослов'янської мови та її церковнослов'янських варіантів у період тоталітарного режиму.
18. Значення старослов'янської мови в історії становлення української літературної мови.
19. Вплив християнства на антонімію систему української мови.
20. Мова української церкви: на матеріалі студій В.В. Німчука.

¹² Для написання доповідей потрібно використати праці, позначені зірочкою (*) у списку додаткової літератури.

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ІСПИТУ

1. Місце і статус старослов'янської мови серед інших слов'янських мов.
2. Культурно-історичні передумови виникнення старослов'янської мови. Діяльність св. Кирила та Мефодія у Моравії.
3. Св. Кирило та Мефодій та Україна: міфи і реальність.
4. Діалектна основа старослов'янської мови.
5. Старослов'янські азбуки. Культурно-історичні передумови появи кирилиці. Проблема авторства і давності старослов'янських азбук.
6. Звукове і числове значення букв кирилиці. Діакритичні знаки.
7. Система вокалізму старослов'янської мови. Походження голосних праслов'янської мови.
8. Загальна характеристика голосних старослов'янської мови.
9. Методика визначення позиції голосних [ь], [ѣ] .
10. Система консонантизму старослов'янської мови. Загальна характеристика приголосних старослов'янської мови.
11. Складотворчі сонорні звуки в старослов'янській мові та методика їх визначення.
12. Закон відкритого складу. Тенденція до висхідної звучності складів.
13. Рефлексія сполук *tort, *tolt, *tert, *telt; *ort, *olt.
14. Результат змін *dl, *tl. Доля гемінат.
15. Пом'якшення приголосних з *j. Доля звукосполук *zj, *sj; *nj, *rj, *lj; «губний +*j».
16. Перше перехідне пом'якшення.
17. Друге перехідне пом'якшення; рефлексія звукосполук *gv, *kv.
18. Третя палаталізація.
19. Доля звукосполук *dj, *tj.
20. Іменник. Система граматичних категорій іменника. Методика визначення роду іменників.
21. Давні основи іменників, або детермінативи. Методи визначення давніх основ іменників.
22. Словозміна іменників.
23. Займенник. Граматичні категорії займенника.
24. Розряди займенників. Особові, родові та безособово-безродові займенники.
25. Відмінювання особових та зворотного займенників.
26. Відмінювання родових займенників.
27. Відмінювання безособово-безродових займенників.
28. Прикметник. Становлення прикметника як частини мови. Якісні, відносні та присвійні прикметники.
29. Короткі прикметники та їх відмінювання.
30. Повні прикметники, їх творення та відмінювання.
31. Ступені порівняння прикметників.
32. Числівник. Становлення числівника як частини мови. Розряди числівників. Кількісні числівники та їх відмінювання. Дробові, розподільні числівники.
33. Порядкові числівники, їх творення та відмінювання.

34. Дієслово. Система граматичних категорій дієслова. Дві дієслівні основи. Класи дієслів.
35. Теперішній час.
36. Минулі часи.
37. Майбутні часи.
38. Іменні форми дієслова.
39. Засади класифікації старослов'янських пам'яток.
40. Старослов'янські пам'ятки русько-української редакції.
41. Старослов'янські пам'ятки болгаро-македонського походження.
42. Лексика старослов'янської мови.
43. Вплив старослов'янської мови на сучасні слов'янські мови. Старослов'янізми.
44. Старослов'янська лексикографія.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Умовні скорочення назв старослов'янських рукописів

Ассем. Єв. – Ассеманієве Євангеліє

Зб. Клоца – Збірник Клоца

Зоґр. Єв. – Зоґрафське Євангеліє

Єв. І. – Євангеліє від Івана

Мар. Єв. – Маріїнське Євангеліє

Остр. Єв. – Остромирове Євангеліє

Сав. кн. – Савина книга

Сін. пс. – Сінайський псалтир

Сін. тр. – Сінайський требник

Умовні скорочення назв мов

англ. – англійська

болг. – болгарська

вірм. – вірменська

вл. – верхньолужицька

гот. – готська

грец. – грецька

дангл. – давньоанглійська

двн. – давньовісхіднонімецька

дінд. – давньоіндійська

длит. – давньолитовська

дпрус. – давньопруська

ест. – естонська

іє. – індоевропейські мови

ірл. – ірландська

лат. – латинська

лит. – литовська

лтс. – латиська

нл. – нижньолужицька

нвн. – нововісхіднонімецька

нім. – німецька

псл. – праслов'янська

пол. – польська

прус. – пруська

сл. – словацька

стсл. – старослов'янська

схв. – сербохорватська¹³

укр. – українська

чес. – чеська

¹³ Термін 'схв. – сербохорватська' однозначно застарілий, але мусимо його використовувати відповідно до термінології Етимологічного словника української мови, яким послуговуємося в посібнику.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

Основна література

Підручники

- Белей Любомир. Курс старослов'янської мови: Вступ. Писемність. Пам'ятки. Лексикологія. Тексти. Ч. І. Ужгород, 2012. 137 с.
- Белей Любомир. Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови. Київ: Темпора, 2015. 256 с.
- Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. Львів: Вид-во Львівського університету, 1964. 470 с.
- Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 1983. 262 с.
- Царалунга І. Б. Старослов'янська мова: навчальний посібник. Львів: «Новий Світ», 2000, 2007. 186 с. URL: <http://elar.khmnmu.edu.ua/jspui/handle/123456789/4579>

- Скаб М. Церковнослов'янська мова української редакції: Історія виникнення та функціонування, графіка, орфографія, фонетика, лексика. Чернівці: Видавничий дім «РОДОВІД», 2014. 340 с.
- Скаб М. В. Церковнослов'янська мова української редакції: морфологія, синтаксис, історія перекладів та виправлень. Чернівці: Видавничий дім «РОДОВІД», 2018. 284 с.

ВІДЕОЛЕКЦІЯ

*Белей Л. О. Старослов'янська: життя і народження: відеолекція / УТ 1, Суспільний університет, 26 січня 2017 року. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=j2HFxtHUVeQ>
URL: <https://bit.ly/3IxQsXb>

Лексикографічні джерела

- *Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. Львів: Свічадо, 2001. 332 с.; Старослов'янська парадигматика у таблицях.
- Белей Л. Короткий старослов'янсько-український граматичний словник. Ужгород, 1990.
- Біблійний атлас: наочний посібник для цікавих до Біблії. Київ: Сетекс – ЛТД, 1994.
- Дешиця М. Малий український церковно-історичний словник. Львів: Основа, 1994.
- *Етимологічний словник української мови* : у 7 т. / [редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред. та ін.)]. Київ: Наукова думка, 1982–1989. Т. 1–6.
- Історія української мови: словник-довідник / ідея, упорядкування та окремі статті В.В. Денисюка. Умань: Візаві, 2013. 387 с.
- Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови: У 4 т. Вінніпег; Канада: Волинь, 1979 -1995. URL: https://archive.org/details/etym-sem-slovnyk/I_A-D/
- Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. Київ: Україна, 1995.
- Словник біблійного богослов'я. Львів: Місіонер, 1996.
- Белей Любомир [Електронний ресурс]: до 60-річчя від дня народж.: біобібліогр. покажч. / Департамент культури, національностей та релігій Закарпат. облдержадмін.; КЗ «Закарпат. обл. універс. наук. б-ка ім. Ф. Потушняка» Закарпат. облради; уклад.: М.Б. Бадида, О.Д. Гаврош, І.В. Когутич-Гаврош; передм.: А. Вегеш, О. Лавер; ред. І. В. Когутич-Гаврош; відп. за вип. О. А. Канюка. Ужгород, 2022. 112 с.
- *Белей Л.О. Ім'я дитини в українській родині. Харків: Фоліо, 2010. 283 с.
- Скрипник Л.Г. Власні імена людей. Словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2005. 334 с.
- Трійняк І.І. Словник українських імен. Київ: Довіра, 2005. 509 с.
- Українська мова: Енциклопедія. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. 824 с.

Збірники завдань і вправ

- Гнатюк Л.П. Старослов'янська мова. Практикум: навч. посіб. для студентів філологічних спеціальностей. Київ: 2015. 249 с.
- Громик Ю.В. Старослов'янська мова. Фонетика: Зб. тест. завд. для студ. філолог. спец. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 54 с.
- Громик Ю. В. Старослов'янська мова. Збірник вправ та завдань: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 188 с.
- Майборода А.В., Коломієць Л.І. Старослов'янська мова. Збірник вправ і завдань. Київ: «Вища школа», 1992. 166 с.

Хрестоматії

Німчук В.В. Хрестоматія з історії української мови X – XIII ст. Київ – Житомир: 2015. 349 с.

Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови X – XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбомом 155 знімків з пам'яток з кирилівською транскрипцією. Варшава: 1919. 491 с.

Додаткова література

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (нариси із словозміни і словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. С. 250–268.
2. Бевзенко А.Т. Заміна зредукованих [ъ], [ь] у Клоцовому збірнику XI ст. *Мовознавство*. 1985. № 5. С. 51–54.
3. *Белей Л.О. Наріжний камінь спотикання. Український вимір старослов'янської писемності. *Український тиждень*. 2015. 1 серпня. URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/141631> URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/author/498>
4. *Белей Л.О. Міхаїл Погодін як «изобретатель» «Русского міра». *Український тиждень*. 2014. 19 жовтня. URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/120980>
5. *Белей Л.О. Слов'янські апостоли св. Кирило та Мефодій на перехресті історії та сьогодення. *Дзеркало тижня*. № 20 від 22 травня 2004. URL: [http:// dt.ua / SOCIETY/slovyanski_apostoli_svkirilo_ta_mefodiy_na_perehresti_istoriyi_ta_sohodennya-39863.html](http://dt.ua/SOCIETY/slovyanski_apostoli_svkirilo_ta_mefodiy_na_perehresti_istoriyi_ta_sohodennya-39863.html)
6. *Белей Л.О. Слов'янська місія. *Український тиждень*. 2010. № 21. URL: <http://tyzhden.ua/Publication/3616>
7. Белей Л. Лекція «Походження української мови». *Тиса 1. Студія Експеримент та УжНУ*. Випуск 13 (04.04. 2015) URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RVO@KLtZ238&t=16s>
8. Белей Л. «Русинський» сепаратизм: націєтворення in vitro. Київ: Темпора, 2017. 392 с.
9. Біленька-Свистович Л. В., Рибак Н. Р. Церковнослов'янська мова: підручник зі словником : понад 3500 слів. Київ: Криниця, 2000. 335 с.
10. Білих О.П. Українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.: проблеми інтерференції та морфологічного унормування. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 «Українська мова». Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, Кропивницький; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2019. 488 с.
11. *Брайчевський М.Ю. Походження слов'янської писемності. Київ: Академія, 2002. 154 с.
12. Булаховський Л.А. Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов: Фонетика праслов'янської мови. Харків: 1927.

13. Вегеш А., Лавер О. Видатний учений із серцем публіциста. Любомир Белей [Електронний ресурс]: до 60-річчя від дня народж.: біобібліогр. покажч. / Департамент культури, національностей та релігій Закарпат. облдержадмін.; КЗ «Закарпат. обл. універс. наук. б-ка ім. Ф.Потушняка» Закарпат. облради; уклад.: М. Б. Бадида, О.Д. Гаврош, І.В. Когутич-Гаврош; передм.: А. Вегеш, О. Лавер; ред. І.В. Когутич-Гаврош; відп. за вип. О.А. Канюка. Ужгород, 2022. С. 6 – 12.
14. *Висоцький С.О. Київська писемна школа X – XII ст. (До історії української писемності) Львів – Київ – Нью-Йорк: В-во М. П. Коця, 1998.
15. Висоцький С.О. Писемність. Освіта. *Історія української культури. Київ: 2001. Розділ 9. Київська Русь.* URL: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult.htm>
16. Власто А.П. Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства. Київ: 2004.
17. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О.С. Мельничука. Київ: Наук. думка, 1966. 595 с.
18. Громик Ю. В. Старослов'янська мова: метод. посіб. для студ. спец. “Українська мова та література”. Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. 136 с.
19. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-ти т. Т.1. Київ: Наукова думка, 1994.
20. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Київ: 2000. URL: <http://litopys.org.ua/dvornik/dv.htm>
21. Історична граматики української мови: навч. посібник для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самойленко, І.І. Слинко. Київ: Вища шк., 1980. 318 с.
22. Історія української мови. Фонетика / за ред. В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1979. 368с.
23. Костюк Богдана. Графіті Софії Київської свідчать про тисячолітню давність української мови. Але екскурсантам це не кажуть. *РадіоСвобода*, 30 березня 2019 URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29847400.html>
24. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посібн. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 248 с.
25. *Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна: Правила української транслітерації церковнослов'янських текстів. Київ: КЖД «Софія», 2012. 112 с.
26. Лавер О. Любомир Омелянович Белей в історії українського мовознавства. *Ін тегоріат: Любомир Белей (1962 – 2018). Збірник наукових праць* / За ред. Л. Белея. Ужгород: Видавництво «Карпатська вежа», 2022. С. 7 – 27.
27. Леута О.І. Старослов'янська мова. Збірник вправ і практичних завдань. Київ: Вища школа, 2004. 255 с.
28. Леута О.І. Старослов'янська мова: підручник для студ. філол. спец. вищих навч. закладів. Київ: Вища школа, 2001. 320 с.
29. Леута О. І. Старослов'янська мова: навчально-методичний комплекс для студентів філологічних спеціальностей / О.І. Леута, О.Р. Гаврилук. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. 300 с.
30. Лучик В.В. Вступ до слов'янської філології: [підручник для студентів вищих навчальних закладів]. Київ: Видавничий центр «Академія», 2008. 344 с.
31. Майборода А. В. Старослов'янська мова: навчальний посібник для вузів. Київ: Вища школа, 1975. 295 с.
32. Мельник Я., Лазарович О. Церковнослов'янська мова: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2012. 252 с.
33. Мозер М. Причинки до історії української мови. Монографія. Вінниця: Нова Книга, 2011. 848 с.
34. Моренець В.В. Старослов'янська мова: Історична фонетика. Київ: 1973.
35. *Наєнко Г. Українська редакція церковнослов'янської мови в парадигмі сучасної лінгвістики. URL: <https://journals.pan.pl/Content/125857/PDF/2022-04-SOR-05.pdf>

36. Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI–XIII ст. / за ред. В.В. Німчука. Київ: Вид. дім Д. Бураго, 2008. 192 с.
37. Німчук В.В. Київські глаголичні листки. Київ: Наукова думка, 1983. 141 с.
38. Німчук В.В. Літературні мови Київської Русі. URL: <http://izbornyk.org.ua/istkult/ikult02.htm>
39. *Німчук В.В. Кодифікувати «нові» літературні мови? Зберегти й захистити українські говори! *Українська мова*. 2013. № 3. С. 3 – 26.
40. Німчук В.В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Інститут української мови, 1995. 35 с.
41. Німчук В.В. Проблеми українського правопису XX – XXI ст. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. 116 с.
42. *Німчук В.В. Українська мова в християнських храмах. *Державність української мови і мовний досвід світу : матеріали Міжнародної конференції*. Київ: 2000. С. 315–350.
43. *Німчук В. Українська мова – священна мова. *Людина і світ*. 1992. № 11–12. С. 28–32.
44. *Німчук В. Церковнослов'янська мова. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. С. 814–816.
45. *Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови: Костянтин і Мефодій: Їх життя та діяльність: Іст.-літ. Монографія. Вінніпег: Волинь, 1970. Т. 1, ч. 1. – 324 с.; Т. 2, ч. 2. – 400 с.
46. *Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Фонетика церковнослов'янської мови. Варшава, 1927, Т. 3. 455 с.
47. *Огієнко І. Повстання азбуки і літературної мови в слов'ян. Вінніпег, 1976.
48. *Огієнко І. Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність: у 2-х т. Варшава, 1927–1928. Т. 1. – 324 с.; Т. 2. – 400 с.
49. *Огієнко І. Старослов'янська мова в вищій школі: Чергові завдання вивчення старослов'янської мови. *Наша культура*. Львів, 1936.
50. Питання походження і розвитку слов'янської писемності. Київ: 1993.
51. Півторак Г. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис). Київ: Наукова думка, 1988. 280 с.
52. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: 1993.
53. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. 152 с.
54. *Сімович В. Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови. Прага, 1926 (на правах рукопису). 385 с.
55. *Скаб М. В. Основні правила української вимови церковнослов'янського тексту. *Богословський вісник*: зб. наук. праць. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т. 2010. № 3. С. 112–122.
56. *Скаб М. В. Проблема назви першої писемної мови слов'ян (рефлексії з приводу підручника Василя Сімовича «Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови»). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*. Сер. : Мовознавство. Тернопіль: ТНПУ, 2005. № 1(13). С. 48–56.
57. *Скаб М. Термінологічні проблеми церковнослов'янської мови. *Наукові записки ТНПУ*. Серія: Мовознавство. Вип. П(24) 2014. С. 243 – 248.
58. Скляренко В.Г. До питання про «руські письмена» в житті Костянтина Філософа. *Мовознавство*. 2014. № 2. С. 3–14.
59. Тараненко О.О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 35–38.

60. Флайер М. Четверта палаталізація задньоязикових приголосних в українській мові : Північноукраїнські говори. *Мовознавство*. 1992. № 1. С. 3–10.
61. *Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди. *Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти т.* Т. 34. С. 265.
62. *Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства... *Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти т.* Т. 40. Київ: Наукова думка, 1983.
63. *Християнство і українська мова. Матеріали наукової конференції. Львів: 2000.
64. Черниш Т.О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2003. 478 с.
65. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.
66. Чучка П.П. Вступ до слов'янської філології. 1988.
67. Чучка П.П. Початки писемності на Закарпатті: гіпотези, вигадки і факти. Культура українських Карпат: традиції і сучасність. *Матеріали міжнародної наукової конференції.* – (Ужгород, 1 – 4 вересня 1993 р.). Ужгород: Гражда, 1994. С. 47–61.
68. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: 2002.
69. Шевельов Ю. Так нас навчали правильних проізнашеній. *Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. Кн. 1. Мовознавство.* Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 280–333.
70. Юсип-Якимович Ю.В. Старослов'янська мова. Модульний курс. Навчальний посібник. Київ: Знання, 2009. 279 с.
71. Moszyński L. Wstęp do filologii słowiańskiej. Warszawa: Wyd-wo naukowe PWN, 2006. 410 s.
72. Štec M. Cirkevná slovančina. Prešov, 2005. 464 s.
73. Večerka R. Staroslověnština. Praha: SPN, 1984. 232 s.

Інформаційні ресурси в мережі Інтернет

- Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови X – XI віків. Історія церковнослов'янської мови Том 5. Найважливіші пам'ятки церковнослов'янської мови. Варшава: Друкарня Синодальна, 1929. 493 с.
[URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Ohiyenko_Ivan/Pamiatky_staroslovianskoi_movy_X_XI_viki_v_Istoriia_tserkovnoslovianskoi_movy_Tom_5/](https://chtyvo.org.ua/authors/Ohiyenko_Ivan/Pamiatky_staroslovianskoi_movy_X_XI_viki_v_Istoriia_tserkovnoslovianskoi_movy_Tom_5/)
- [Українська мова: енциклопедія.](https://archive.org/details/UkrMovEnts/page/640/mode/1up) URL: <https://archive.org/details/UkrMovEnts/page/640/mode/1up>
- [Енциклопедія історії України.](http://www.history.org.ua/?termin=Staroslovianska_mova) URL: http://www.history.org.ua/?termin=Staroslovianska_mova
- [Енциклопедія історії України.](http://resource.history.org.ua/item/0002333) URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002333>
- [Енциклопедія українознавства.](http://litopys.org.ua/encycl/euui233.htm) URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euui233.htm>
- Енциклопедія українознавства. <http://izbornyk.org.ua/encycl/eu.htm>
- Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. URL: <http://litopys.org.ua/shevelov/shev.htm>

Шкільна навчально-методична література

- Українська мова: програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів 10-11 класи/ Л.І. Мацько, Т.Л. Груба, О.М. Семенов, Т.В. Симоненко. 2017. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>
- Українознавство, 5–11 класи: навчальна програма з курсу за вибором «Українознавство» для закладів загальної середньої освіти України / авт.- укл.: А. Ціпка, Т. Бойко, С. Бойко, О. Газізова. Київ, 2020.

Модельна навчальна програма «Українська мова. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори: Заболотний О. В., Заболотний В. В., Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попова Т. Д.) «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 24.07.2023 № 883) URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Movno-literat.osv.hal/Ukrayinska.mova.7-9.klas.Zabolotnyy.ta.in.02.08.2023.pdf>

Українська мова (профільний рівень): підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / С.О. Караман, О.М. Горошкіна, О.В. Караман, Л.О. Попова. Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 272 с.

Українська мова (профільний рівень): підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти / С.О. Караман, О.М. Горошкіна, О.В. Караман, Л.О. Попова. Харків: Вид-во «Ранок», 2019. 272 с.

Українська мова. Профільний рівень: підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти / А.А. Ворон, В.А. Солопенко. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2018. 288 с.

Українська мова. Профільний рівень: підруч. для 11 кл. закладів загальної середньої освіти / А.А. Ворон, В.А. Солопенко. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2019. 272 с.

Формат видання 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 5,81 Наклад: 50. Зам. №25.
Видавництво ПП «АУТДОР – ШАРК»
88000, м. Ужгород, Україна
пл. Жупанатська, 15/1.

***Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія 3т № 40 від 29 жовтня 2012 року.***